

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arméniéenne.

ԴՐՕՇԿԿ

Adresse:

REDACTION DU JOURNAL.

„Droschak“

GENEVE (Suisse)

«ՀԱՅ ՅԵՂՈՓՈՒԹԵԱՆ ԴՈՂՆԵԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ

Գ Ի Լ Ե Մ Մ Ը

Խաղաղութիւնը կնքեց Քիւրքիոյ և Բուլկանան պետութիւններէ միջև Վերջացաւ սամանեան սիրապետութիւնը Եւրոպայում, 500 ասուայ փոթորկալի ելևէջներէյ յետոյ Մի փորթիկ հողաբաժնի ձգեց նրան յաճածանայ միտմարութիւն... ՊՅ՝ ա ռ ժ ա մ ե ա յ — որովհետև ձնագածի գոյութիւնն ևս փերուն է, անհատիսն ու անյոյս...

Հինգ հարիւր ասրի սպրեց այդ կենդանի և վիթխարի գիտիւր Եւրոպայի հարկողներում, առանց երբեք կարողանալու յարմարել թաղաքակրթութեան ասորական պահանջներին Հինգ հարիւր ասրի ամբողջ Մակեդոնիան, Թրակիան, ուրիշ քրիստոնէայ երկիրներ ծառայեցին խաղիֆներին, իբրև սոսկ գ ա ղ Թ ա մ յ ա յ ռ, ուր թիւրքը բնաւ երբեք չլլացայ իրեն իր սեփական հայրենիքում, ուր նա երբեք չկարողացաւ սիրաշահել քրիստոնէայ հպատակներին, ձուլել նրանց իր հսկայ զանգաւածի մէջ, այլ ձնաց միշտ մի սոսկ գաղութ, մի *mitras*, բռնաւոր ու հարստահարիչ, առևու և նզոված:

Երբ պատերազմի բախտը սկսեց դաւաճանել նախկին գոռոզ ակտարհակալոցին, երբ ընդարձակ երկիրները մին-միւսի ետևէց խլւեցին ոքրիստոնէաների ազատագրման՝ պատրաստի սակ, Օսմանի ժառանգները սկսեցին խելքի գալ, ըմբռնել, որ լոկ սրով ու բռնութեամբ անկաբեի է պահպանել ահապին կայսրութիւնը, որ անհրաժեշտ է գոհացուցի առ յուսան, անհրաժեշտ է Եւրոպայի քան ան ալ, բարենորոգելի:

Եւ հարիւր ասուայ ի վեր Քիւրքիան բարենորոգումով եղ... Հարիւր ասուայ ի վեր նա պարբերաբար հրատարակում էր ի իւր քրիստոնէայ մարդկութեան՝ իր հանդիսաւոր ծրագիրները, դատարանները:

Որինչ հետևանքս Արովհետև այդ մեծաշնորհ հրովարակների, ծրագիրների սակ գործում էր թիւրքական Մակեդոնիաների իսկական նպասակը—քրիստոնէաների ստեղծանական բնաջնջման ծրագրում:

Այո, զղբում էր խաղիֆութիւնը, որ ժամանակին չէր գործադրել այդ ոքիկարում՝ սակախը, զղբում էր, որ են սկզբեց—գարբի առաջ, երբ հաստատել էր իր ահարկու

սիրապետութիւնը փաք Ասիայում ու Եւրոպայում— չէր ձգտել որ ի ու ժ ո վ ի ս շ ա մ ա ց ն ե ի այդ ահապին զանգաւածները քրիստոնէայ ժողովուրդներին, այլ մի անսակ ահամարհոտ համբերողութեամբ թողել էր, որ նրանք պահեն իրենց ազգային յատկանիշները, լեզու, կրօն և այլն:

Երգարև, Թւում է թէ են սկզբում այդ սակախը կը պսակեր յաղողութեամբ Այն հետևաւոր և խաւար ժամանակներում, երբ Օսմանի հորդանները ահարկու յորձանքի պէս հեղեղում էին Արևելքը, երբ էտապիցեւասպ, յաղթանակից-յաղթանակ՝ նրանք դիմում էին դեպի Արևմտեան Եւրոպա, հասնում էին Ալիենայի գունըրը, երբ արևմտեան ումնեսաջոր վնհապետներն անգամ գողում էին այդ նոր ու անակնկալ կոտորակառնութիւնը—Թւում է թէ խիստ դիւրին էր սուլթանների համար՝ միտգամ ընդմիջա ջնջել յքրիստոնէութեան ուրուականը՝ իրենց սիրապետութեան սահմաններում, զանգաւածային կոտորանների սպառնալիքով լուծել բոլոր քրիստոնէաներին—յոյն, բուլգար, սերբ, մարտիա, հայ, վրացի և այլն — իւլսական կոտորի ու կենցաղի մէջ 2է՛ որ արդէն—երբեմն նոյնիսկ յոժարակամ—2 ու ըւ ու ու է ի ն շ ա ս քրիստոնէայ համայնքներ, որոնք այսօր էլ շարունակում են գաւառի մահմեդական հաստամըր:

Այգպիսով կըստեղծէր թերևս—վաղուց արդէն—միտապաղաչ, համատարր Յանկաստանը, չէր լինի ուսյու-ի քրիստոնէայի խնդրի, չէին լինի պարբերական ցնցումներ և արտաքին միջամտութիւններ:

Քիւրքիան, սակայն, հրաժարեց սկզբներում այդ բանի ու զանգաւածային իսլամացման սակախից—հրաժարեց, զրգուած մասամբ անստեղծ մահմեդութիւններէց, մասամբ էլ այն գոռոզ ու ահամարհոտ համբերողութիւնից (*tolerance*), որի մասին շեշտեցինք թէ առաջ:

Եւ երբ զլլաց — արդէն ուշ էր, Այնուամենայնիւ, յամառութեամբ, կոյր, խելաւ ժոյղանալութեամբ առաջ ջընց—անգամ յուսուարձ, Արդիւ-Մեծիդեան շըրթ մէջ—դատարանական բնաջնջման՝ թաղաքակրթութիւնը հայտնի քրիստոնէայ հայրենիք, որ հասու իր գագաթնակետին կարմիր Սուլթանի օրոյց:

Այդ թաղաքակրթութիւնը—մասնաւորապէս հայերի

վերաբերմամբ—հաւասարօրէն շարունակեցին անգամ թիւրք սահմանադրական կոառմբութիւնները:

Եւ ահա հեռակները, Թուսմ էր թէ էն սկզբից այդ ահագին պետութիւնը օժտւած էր սպրիչու, յարասակելու մի քանի գրուականներով. ես ունէր գեծօքրատիկ, ուսմամբարկան մի խոշոր գիծ,—ազատ էր սղչուկանութիւնից—որ սուլթանները վաղուց ի վեր խորտակել էին յօգուտ իրենց անասհման ինքնիշխանութեան—ազատ էր գտագործային տիրապետութեան այն սւերիչ Եայրայեղութիւններից, որ յատուկ են եւրոպական պատմութեան: Ամեն ոք—ամենանաստ ծագման սեր անհասան անգամ—կարող էր մանել վարիչ պաշտօնէութեան մէջ, ամեն ոք, եթէ միայն ունէր պահանջանք միբը, կարող էր հասնել պետական ու հասարակական առաջնակարգ գիրքերի:

Եւ սակայն, չ'ապրեց: Չ'ապրեց գուցէ հէնց այն պատճառով, որ կտարուել էր սուլթանների ձեռքով այդ բուն է վարագ խոշտանգուով հասարակական էւօլիտիստի, որ այդ վերջինը արեւասականօրէն զուրս էր նետել իր բնական անասպարհից. ընչէլ էին ֆէուկալական սղչուկանութեան հետ՝ ընկերային շերտաւորման ու առաջադիւթեան մի բուն թոյլ գրուականները... Չ'ապրեց, որովհետեւ այդ խոպան, նախապատական պահասարութիւնը՝ տիրում էր միայն իսլամական աշխարհի մէջ մինչքոն քրիտոնեայ ազգերի հանդէպ շարունակուած էին ձորատիրական, աւելի վասթար՝ սարկատիրական յարաբերութիւնները Չ'ապրեց, որովհետեւ—նորն գոռոպ, արհամարհոտ ընթացքի շնորհիւ — այդ քրիտոնեայ ժողովուրդները գարեբից ի վեր գուրս թացին զինւորագրութիւնից և զինւորական ծառայութիւնը ահել թափով ծանրացու: Անտուրի թիւրք աշխատաւոր գիւղացիութեան վրայ, սակերելով նրա առանց այն էլ գաճաճ, անյոյս անտեսութիւնը: Չ'ապրեց, որովհետեւ ինքը ամանեան պետութիւնը — որ եզակի է համաշխարհային պատմութեան մէջ իր առասպելական սմլութեամբ — բնււ երբեք չհօգաց երկրի անտեսական բարգաւաճման, հոգագործութեան, աւելտրի, ճամբաների մասին, այլ միայն վասենց, վասենց...

Ի՛նչ գործանք՝ որ պետութիւն կուլան այդ ողբալի կնգօրծարման հասաւ և այսօրինակ եզակի մի վախճանի դեռ զարմանալի է, որ կարողացաւ Ճ գար սպրեկ—է այն՝ Եւրոպայում: Իր բնական կենսունակութիւնը շեր պատճառը, այլ արեւմեան պետութիւնների յարակուն մրցակցութիւնը... մասնաւորապէս՝ մայրաքաղաք Կոյսի աշխարհագրական գիրքը, այնքան նախանձնիկ և հրապուրիչ, որ այնքան շահեր են խնդուած ու զարմուած...

Ահա թէ ինչպէս սպրեց կենդանի լէնը: Այժմ վերջագին, նա գուրս չկարանց իր եւրոպական գաղթա-

վայրից և նետուց Ատու Այնտեղ ես կըզգայ ինքզինքը իր հարազատ միջավայրում: Բայց այնտեղ ևս նա չի սպրի և չի բարգաւաճի, իբրև պետութիւնը Այդ բառը մերժան է Օսմանի հօրգաններին: Այնտեղ ևս—Ատու մէջ—նա կը հրաժարի ստեղծագործող ճիգերից, կը մերժի ուկթորները և վաղ թէ ուշ—Թուսմ է թէ շատ շուտով—կը յօշուաի ու կ'անհետանայ վերը նախանապետ:

Ահա սպրե Բ. Դուաը պաշտօնապէս ազգարում է, որ չլիտի ընդունէ եւրոպական կոմարջը Հայաստանում: Սակայն—ինչպէս իրաւամբ յայտարարում է Վիկտոր Բերար *Pour les Peuples d'Orient*-ի իր վերջին յօգուածի մէջ — գա պարզապէս ինքնասպանութիւն է, որովհետեւ փորձը, ասանեակ ու հարիւր տարիների փորձը վաղուց համոզել է, որ թիւրք և ու ֆօրմ հակոտնեայ իրողութիւններ են, որ թիւրքերի նեւրոյ ճակատանը երբեք չլիտի բարեկորուած և ուրե՛... պիտի յարտակեն նոյն հիմնական պատճառները, որոնք Բալկաններում, Մակեդոնիոյ մէջ առաջ բերին վերջի վերջի արտաքին միջամտութիւն ու գրաւում:

Դ ի ի ժ մ է գրուած է—պարզ, անողոր, ճակատագրական: Թիւրքեան կամ պիտի ձգէ իր ներքին վերանորոգման աշխատանքը Եւրոպային՝ կամ պիտի չքանայ իբրև պետութիւն:

Յ Ո Գ Ն Ա Մ Ե Ն Ք

Մենք խաղաղութիւն փրկելն սովբեցանք, նեղիկն նեղել՝ աւետարանելու: Մի՛թէ մեք այսօր պատու հասցանք, Մի՛թէ խաբեցանք մեր բարեբարելու: ԳԱՄԱԻ-ԲԱԹԻՊԱ

Անգամներ մի բանի տանեակ տարիներ առաջ այսօրւայ հպարտ ու յաղթական Բալկաններն էին մեր բախտակիցները: Դարաւոր տառապանքի եղբայրներ՝ նրանց հետ էինք փոթոթում ու տապալուած այն նեղված դժօխքի մէջ, որի անուն է թիւրքական բռնապետութիւն և նրանց հետ էր, որ աշխարհն առաջին անգամ մեր զօմդակ վերջբերը տեսաւ:

Ծանրանքի ամուլներ, սակայն փրկութեան ամուլներ չ'եղանք Բալկանների երկնիկ զաւակների հետ: Փրկութեան արեւը մի օր արեւմուտքից ծագեց և նրա ցուլքերը՝ հետաւոր հորիզոններից մեր աչքերը խառնելով մեր ընգարմացած մարմինները շնորհացրին, մեր հոգիների գարաւոր մասը չքրեցին և հայ աշխարհի վրայ ծանրացած թանձր խաւարը չվանցին:

Հայաստանը՝ ինչպէս այսօր խոշտանգուած ու արիւնաքամ, իբրև փորակ մարտնչու ու յաղթական սլաւանների կողքին սեղ բունը աշխարհի բախար անօրի-

նողներէ առանձն Լաւազին աղերսողի իր կենսածըը զող-
 զող ու կորկառուն իր բազուկները, իր աղեխարը ողջն
 ու կախանը անզոր մնացին: Կարեկցութեամբ մի պատու
 Հաց կը շարձեն բազցած շանն ու դռներում՝ ոռնացող
 մուրացիկին, բայց ոչ ազատութիւնն ազգերին: Աղերսի
 ու պաղտանքի դաշտերում թեկուզ ծով արինն հոսի,
 ազատութիւն չի ելի երբեք:

Եւ աղերսող հայը հզօրներէ դաներից վերագործաւ
 ձեռնունայն. և Հայաստանը՝ հինգ դարերից ի վեր
 մխացող, աւեր Հայաստանը, վերստին նստեց իր խրճիթ-
 ների մոխիրներէ վրայ, իր խողխողած զաւակների գե-
 րեզմանների առաջ:

Երաւունք ուներ հայրենասէր բանաստեղծը բացա-
 կանչել՝

Սլաւոյի ձեռքն թափփփած շիթան՝
 Բեզ պինդ կը կապէ խճուկ Հայաստան:

Լքած էինք, բայց դարձեալ ո՛չ մենակ. նորից բախ-
 աակիցներ ունեինք. այս անգամ մեզ հետ էին Կրտսէն
 ու Մակեգօսիան, մեզ պէս մոխիրների վրայ նստած,
 մեզ պէս աղերսուած աշխարհի հզօրներից և մեզ պէս
 արգարութիւն ու ազատութիւն երազողներ: Մեր գերա-
 զոյն ու ախուր սփոփանքն էր գէթ մենակ չլինել մեր
 ստուապանքի ճամբաներում, մեր յոյսերի ու մեր ցաւի
 ոչերում:

Եւ ոչա թիրքական բանաստեղծութեան լուծը թօ-
 թափած ո՛չ միայն Կրտսէն, ապա և՛ Մակեգօսիան, և՛
 Էպիբուրը և՛ Փրակիան: Դեռ երկէ գերի, սարուկ, Բաշ-
 կանեան բոլոր ժողովուրդները փոթորկած ծովի ալիք-
 ների պէս ծառայած ընկան թիրք պետութեան մըգ-
 լած, խարխլած շենքի վրայ, խորտակեցին ու ջրի բերին
 դարաւոր ունիրների այդ անխուր կտուցածքը:

Այս անգամ իսպառ մենակ է Հայաստանը իր դա-
 րուր մարտիրոսութեան ճամբին, գարձեալ հին ու նոր
 մոխիրների վրայ նստած, գարձեալ խոշտանգւած ու
 արինաբաժ:

Մի՞թէ յաւիտենական է մեծ բանաստեղծի մտալ
 մարգարեութիւնը.

Պե՛զ ազգ կազմելու ամենք են խափան՝,

* * *

Մենա՞յ...

Ո՛չ, մենակ չենք. արգէն ճարուէլ է մի նոր բախ-
 աակից, որի անունն արտասուած և՛ Հայաստանի հա-
 ւաւորների ստուապոյլ, արինեւայ Հայաստանի հետ
 Հայաստանն է... Սիրիա:

Յարասանը վաստաբխա հայութիւն, Բաշկաններից
 յետոյ՝ Կրտսէն ձեռք բեզ բախաակից, ապա Մակեգօ-
 սիան, և այժմ էլ... Սիրիա, մինչև որ հասնեն Արա-
 բիան ու Քիրքիստանը...

Ա՛հ, ո՛չ, ազաւում եմ, ո՛վ հայութեան հեռուսր ու

մտաւոր բարեկամներ, ո՛վ դուք բուրբո՞ որ մեր վշտա-
 բեկ, անխուրուած ցեղի վիթխարի մարտիրոսութեան,
 մեր անլուր ստուապանքի ներթափանցութեան գիտակցու-
 թիւնն ունիք, խնայեցէ՛ք մեզ այս հեգնութիւնը: Սիրիան
 նորջան է բախաակից Հայաստանին, որքան և Արաբիան,
 որքան և Քիրքիստանը, աւազակ-մարգարայանների այդ
 աւանդական որդի: Միայն եղկիկ կուրութիւնը կամ
 թուոնո նենգութիւնը, անպատկառ խեղճապատկութիւնը
 կամ անյոյս ազաւութիւնը կարող է հայ ժողովուրդի կրօն:
 ամենորեայ սարսափները, նրա գոյութեան վրայ կետ-
 ւած արինոտ մղձաւանջը, անլուր մարտիրոսութեամբ
 սրբագործւած նրա ազաւակոջ գասը բրգական, արա-
 բական, սիրիական յպահանջներին՝ հետ նոյնացնել:

Մակեգօսիան մեր վերջին բախաակիցն էլաւ՝ անուր,
 գուռ է փնտրել ուրիշը այս վերան Քիրքիստանում, ուր
 կրօնական գարշիկ մոխրութիւնը ցեղերի հասերաշը-
 խութեան դէմ անխեղուռ թուժք է, որի թիկունքից
 սեղում է մեր գլխին — և միայն մեր գլխին — գուռուժ
 սե, յորդահոտ անձերը: Մեր ապրած ստեղծներին, մեր
 թափած արեանը անձամբ է Քիրքիստան արևէ ժողո-
 վուրը, մեր բաշտ ստուապանքին անձամբ և մեզ սպառ-
 նացող վասնչին ո՛չ միայն երթակոյ չեն, այլ և ոմանք
 եռանդուն ստապիրտներ են, որպէս քիւրքերը:

Չուր ժամով-ճաւութիւն է այսուհետև բախաու-
 կիցներ փնտրել մեզ մեր մարտիրոսութեան ճամբին,
 վասնդուր պատարնք է ձեռք մեկնել, երբ ոչ ոք
 պէտք ունի այդ ձեռքը սպնելու:

Արաբների կուռ, անընկճելի սգին, որ գեղին, ան-
 ծայր անպատանքի բարկ արևն է թրծել, ուրիշ ունի
 ընդհանուր մեր իդեապաշտ. երազում խառնածքի հետ:
 Խալաթի որրանով հպարտ, որ իր ծոցումն է, արարը
 ազատ է եղել և ազատ էլ կը ձայն, ինչպէս և Սիրիան,
 որ հզօրապէս յենւել է Կապուչեան III-ի կերտած
 աւանդութեանը: Ո՛վ է մեզ հետ, Քիրքիստանը, որ իր
 ունրագործ պետերի աւաղորդութեամբ ամեն. որ անաւ
 նական բխաակութեամբ արինն ու արցունք է սփռում
 հայ աշխարհի մի ծայրից միւրը:

Ո՛չ, մենք այլ ևս բախաակից չունինք. մեր գասը
 եզակի է, ինչպէս և մեր ստուապանքը: Բախաակիցներ
 ունեցանք միշտ մենակ ձայու համար. ցաւակիցներ
 ունեցանք, միշտ էլ մեր շղթաները թաճարացան: Թո՛ղ
 այսուհետև մեր գասն էլ իր եզակի, իր մենաւոր վե-
 հութիւնը պահի:

Ներքաւորութեան կոչերը այլ ևս հեգնութեան են հնչու՞մ
 մեր կոնկրետում. թողէք մեզ մենակ, մենակ...

Յոգնան ենք...

* * *

Յոգնած ենք նաև մարդկային արգարութեան նըգմ-
 ւած գաները բաղխելուց: աղերսող մեր սարսափած բաւ

գլուխները ընդարձացան ուժայնորեն և մեր ծունկերը կոշիճակեցին մարդագործութեան ու գթութեան նենգաւոր, թաքառիկ ճամբաներում: Յասն անգամ մեր արգար, մեր անմեղ արեւըր վաճառքի հանւեց և թագաւիր գլուխներն ու իրենց անտիրա արբանակները այդ արեան ինով մեր շղթաներն անբաղնչեցին, մեղ լափող հրդեհը բարբոսեցին և մեր յայտերը կրճատեցին բարեկեցիկ պէս: Դարերի փորձութիւնը մեզ ոչինչ չէր աւել, բազաբան իմաստութիւնը միշտ ամենահազարգիւս բոյսն եղաւ հայ աշխարհում և մերք միայն աղբոսեցինք, աղբոսեցինք...

Յմարդրեն փաբան և լքան՝ տներսեցինք:
Նճարթն ժառանգ մեր դահիճներին՝ գործնող աղբոսեցինք...

Եւ այսօր՝ էրբ Թիւրքիան, մեր հարիւր հազար զոհերի արեան մէջ թեղղւած, վերջապէս հասուցանում է իր քարաւոր ոճիրները, էրբ սարկացած ազգերը շըրթում են իրենց իրաւունքները, իսկ մեծ պետութիւնները—մեծ, ճարպիկ վաշխառուներ—փութով յարգարում են իրենց ամենէն աղտոտ, ամենէն Եղկալի հաշիւները սուլթաններին մեծնող պետութեան հետ, մենք գնացինք փուխու թիրաքի շարքերում աշտատարներին գէճ, որպէս զի յետոյ գթութիւն աղբոսեց, պատուութիւն և իրաւունք մուրաք:

Անուղղելի լուստաններ, յախանական գիրահասու աններ, մենք վերտաին ապուխել ենք աշխարհի մարգարութեանը, մենք աղաւում ենք յանուն բազաբան կրթութեան, յանուն մեր անցեալի և ո՛վ միամտութիւն, 1895—98 թուերից յետոյ՝ յանուն կրօնի բրիտանականեր ենք չէ՛, ինչպէս և Եւրոպան. ապա ուրե՛նք՝

Ըպերախա Եւրոպ, ի՞նչ՝ հայերուն,
Դու շատ մի խաբարի ուրիշ շախնանե...

Եւ այս անտրի, ապարգիւն ու մոշւած յանկերգը ֆըւում է այսօր հայ աշխարհի մի Եայրից միւսը. և միայն հագուար պետերը, աարթով ու խառնաճքով գեպի ինչպէն են խոնարհան գլուխները, սարկական անարգ խաղաղութիւն փնտրող մղաք հոգեբանը չեն, որ օրինբուն կրթում էն այս վաղաքը հետէ ձանձրալի գործած մորմուքը, այլ ամենքը, երեկաւ մարտին ու ըմբատութեան փառաբանիքը, անգոյն մասուրբական ագրուակից հայը, ամենքը, ամենքը աշքերը՝ գործերը են գեպի արեւուտը՝

«Աղբերախա Եւրոպ, ի՞նչէ՛ հայերուն»...

«որովհետեւ մենք... Եարեանցի և Եղիշէ, փարբեցի և Դուսիթ Անյոյնի, որովհետեւ... մենք բիւզանդական հայ Կայսրերի և առա բանակի հայ գնեքարայներ, որովհետեւ... մենք զարդոց, գրականութիւն, բազաբան կրթութիւն և... ա՛հ, ի՛նչ սպանիւք, ի՛նչ անարգ, որքան ստորացուցիչ և պա բարբը: Եւ չկայ մեկը, որ փոխանակ յաղբերախա Եւրոպային՝ գառնալու, գեճ մի անգամ արւըը ձեռքին

Ետանայ բարբարոս բրդի ու թիրքի առաւ, էրբ ես պղծում է իր ուղաղը, փախցնում է իր կրնն ու աղիկը, աւերում է սունը, քըւում է հօտը, խողխողում է զաւակներին: Չկայ մեկը՝ որ հուճկու հզօր ձայնով մոնշայ իր արգար ցատուը և իր բըծըն բաղուկով նոզված չարիքի մէջքը խորասկիւ ՍՏա թէ ինչի է սպասում Եւրոպան...

***

Ամարգւած, արհամարհւած մութացիկը փողոցների տղը ու փոշու մէջ բաշ է ապխտ իր մաշւած ոսկորները, «Աստու սիրուն, հիթացիք... քաղցած եմ՛...»

Եւ մենք աշխարհի հզօրների գուններն ենք բաղիւում՝ «Աստու սիրուն, գիթացիք, տեր Եւրոնեացի, Եղիշէ, Եղիկի, բազաբան կրթութիւն...»

Եւ ճարեց մի թիրք կոսիկ, որ առանց ժպտալու, եկաւ աշխարհին յայտարարելու, թէ հայիական բազաբան կրթութիւն չկայ ու չի եղել, այլ կայ միայն քըրբանական բազաբան կրթութիւն, որ հայերը հին բըգեր են, ապա ուրե՛նք չկայ Եւրոնեացի, չկայ Եղիկ, չկայ Եղիշէ, այլ կայ միայն լըր լըր, Նիղաի ու լըր, վրան ու լըր... Երուսաղէ ունի, լըրի գառուճ ենք սարուն:

Չէ՛ք հաւատում... Նայեցէք գէպի արեւուտը, գէպի Աղբիտաթի արեւելեան փերը:

Ալբանիա՛, Ալբանիա՛...

Ո՛ւր է նա:

Ասճամներն անյայտ են, անցեալը՝ մութ, Եագուճն առեղծածական: Ազգ չկայ, ինչպէս և չի եղել, գրափոխարէն մի բարբարոս, արեւնուտ խուժան, որքան անգիտարէն՝ նոյնքան վարպա, որ գարեր շարունակ իր անունը անարգ կեղծով կապել և թիրք բանակալութեան ամենաաղբի ոճիրներին Եւրաբանչիւր թիրք բանակալ իր ամենասե գաւերի, արիւնի գարշելի խրախճարներին համար Ալբանիային և գիմել և թիրքական կայսրութեան ո՛չ մի գաւառ այնքան գահճներ չի աւել, արգարութիւնը խեղղելու, որքան այս կատաղի լեռնականների որը: Սարկացած, արուրէ ժողովուրդների սարսափն և եղել Ալբանիան, և ըմբատութեան իրաքանչիւր փորձ Արիւնի մէջ է խեղղել միշտ ալբանացու ձեռքով: Դարեր շարունակ իր սուրը բանակալութեան իսպաս գրած, Ալբանացին գրա փոխարէն աղատօրեն կեղեքըը հարստահարել, արիւնաքամ է արել վաստակաւոր բայային: յափշտակել է, ինչ հաճելի է եղել, հարաճել և ըստ բմաց, մորթուել, խողխողել է ի հաճոյս, յձուլում, ո՛վ եղբայրներ, ալբանական զուլում... Այս արեւտարը աղաղակով էին գիմարում էին: Սերբիայի կրխտոնեայ վիւղաղիները սերբիական աղատարը եղբայրական բանակին:

Եւ ի զուր չէ, որ բախաններից մինչև հայիական Խարձուքները սարսափել և ալբանական սարսափը, որ

Բաղաններում ու Հայաստանու, դարմաւաւ... Եշման-
կում է արեւարբու գազան, որի անունը բաւական է
ամենեւնէ անհանգիստ մանուկներին օրօրօցումը լեւեցնելու:
Այսպէս արեւաւուն անցեալունս

Ի՞նչ արեց են այսօր, մեր աչքի առաջ, երբ Բալ-
կանի ըմբոսացած ժողովուրդները կատաղօրէն ծառա-
ցած և թիրբական բռնապետութիւնը խորակեցին:
Ալբանիան, Տաւաթարիմ իր անցեալին, ըզուր թափով
թուսը կանգնեց նգղմած բռնակալութեան ու զնաց
հարաւելու աղաատար բանակներին, որպէս զի նրանց
հարաւաններէ տակ ընկնած և ընկրկած իր լեւաներն
ապաստանի:

Եւ այսպէ՞ս անցեալը սուկուճեքով հարուստ, միշտ
բռնակալների ձեռքին վատթար զէնք, տառապող ժո-
ղովուրդներին անասելի պատուհաս, որ ո՛չ գիր ունի և
ո՛չ դպրութիւն, ո՛չ արեւտ, ո՛չ բաղաբանիրութիւն, որ
գիտէ միայն հաշիւնը ու յափշտակելը, ահա Ալբանիան,
Սահմաններն անյայտ են, անցեալը՝ մութ, ծագումն
ուսեղծածական:

Ի՞նչ փոյթ...

Անց պետութիւններ, մեծազոր, բաղաբանիր Կե-
տութիւններ, դասնուն արգարութեան, իրաւունքի ու
քաղաքացիութեան, եւանդով փնտրում են Ալբա-
նիան, հազար կտորից կերտում, կաղապարում են մի
նոր պետութիւն, պարաստում են մի ազգ, որ անգի-
տանում է ո՛չ միայն իր անցեալն ու ներկան, հազաւ և
չգիտէ, թէ այս պահուստ ի՞նչ է կատարում իր շուրջը:

Թո՞ղ գիր ու գպրութիւն չ'ունենան, թո՞ղ սահման-
ներն անորոշ լինին, Ի՞նչ փոյթ: Աշխարհի մի անկիւ-
նում, ուր անմատչելի լեւանը իրար գրկած սեգ կա-
տարներով երկիր են բարձրանում, ուր մառյ ձորեր ու
կիրճեր փոթորիկների օրօսն են կրկնում հեղձօրէն և
ծովը փրկած ժայռերն է կրծում, այնպէ, այդ բար-
բարո բարձունքներում, այդ անհիւրընկալ ակերին
մարդիկ կան, որ գիտեն հարւածել, հարւածել և գար-
ձեալ հարւածել:

Ահա այդ է որ գիտէ եւրոպան:

Այս է, որ պակասում է հային:

Խորնացի, Եղիշէ միշտ անզօր կը մնան, քանի չկայ
հարւածող բազուկը, սուրն ու նիզակը, լսլսն, լսլսն...

* *

Այսպէս Ալբանիան, եւրոպական թիրբիտի այդ
Քրիդիստանը, ազաւում է և պիտի ազաւի, որով-
հետ է գիտցու միշտ հարւածել, Յոյնիակ անիրաւ
տեղը, գիտցաւ ըմբոստանը՝ երբ իր վրայ եկան, գիտ-
ցաւ ազաւ մնալ համատարած բռնակալութեան ծոցում
իսկ մե՞նք...

Մենք խաղաղութիւն փրկեն սորկեցանք,
Նեղիշէն ներք աւետարանէ...

Ներք ինձ, իմ պաշտելի բանասեղծ, այս երկողը
բաւական է, որ քո հոյակապ յՄայր Արարին" և
ուզմական յՔառ է եղբարըը՝ գունատութն: Ի՞նչպէս կա-
րողցաւ քո հարաւ բնարը այս անտրի, այս ամօթելի
տողերը յօրինել:

Եւ յետոյ՝ թողնել հանգիստ փրկիչն ու աւետա-
բանը, նրանք անման են մեր գոթախոտութեան, մեր-
ցաւի մէջ Աւետարանն ու փրկիչը մարտնչերին են ու-
տոցանում այդ անարգ, մահացու խաղաղութիւնը, արիւտ
սիրտ, կորովի ու կամքի տեր ժողովուրդները աւետարանի
ու փրկիչի՝ թիրեքին միշտ գիտցան իրենց բարազ
կերակ խորներն:

Այլ աւետարանն ու փրկիչը գործ չ'ունին մեր դաւ-
րուոր ցաւի մէջ աւելի ճշմարեա է, որ՝

Մենք սարկութիւն պապերէն ստանք,
Եւ սորբն ընկանք մեր նեղիշներին,
Սարկի լուծը սիրով յանն առաքը,
Շան պէս լիզցնէք ձեռքը դուշմանին:

Եւ յոգնած ենք:

Աւ փառք Աստուծոյ, որ յոգնած ենք սարկութիւնից,
աշխարհի նենգ, կեղծ կարեկցութիւնից յոգնած ենք
գթութեան ու օգնութեան ունայն աղաղակներէից, եզ-
բայրութեան վաղանցուկ կշռերէից, աղերսողի մեր կար-
կառուն բազուկները չորացան և մեր կրունկները պա-
տաւ պատառ սարխուտեցին մարդասիրութեան անա-
պասներում:

Յօգած ենք:

Եւ լու է, որ յոգնած ենք:

Գուցէ վերջապէս մենք մեզ ապաստենք:

Տ Ա Ր Ա Ղ Տ Տ

ՆՐԱՆԿԱՅԻՆԻԹԵՒՆՆԵՐԻ ՆՐԱՆԿԱՅԻՆԻՊԵՆԻՆԵՐԻ

Ն Ե Վ Ր Ա Ի Ա

Քանի այսպիսի յոյթանգամ և գեղեցիկ հասկեր է
հանել սովորական մազաղը...

Այս փրքիկ նկարը չէ, որ կարող է գաղափար տալ
՛՛Գաշնակցութեան՛՛ բաւասիրտ մթնոլորտ մասին: Պէտք
էր անենել կենդանի և սպասուզեն Նեղիւրդին իր հսկայ
հասարկ և վրեժխնդրութեամբ վառած աչքերով:
Ո՞վ չի տեսել, ո՞վ չի սիրել նրան... Պարզ համեստ
ժողովրդանին զինուոր էր, հաստարիմ ու երզուեալ
սպասամբը, կազմակերպութեան սիրամոթ սպասուորը՝
իր սրտի բիւրեղեայ մաքրութեամբ և անասման անձ-
նազնութեամբ:

*

Մամբարայի ակին, Ռօզստայի Ս. Խաչ թաղը ծնւած,
բարեկեցիկ ընտանիքի զաւակ էր Նեղիւրդը՝ Նախնակոտ

կրթութիւն աւելնէ յետոյ, սկսաւ զբաղիլ ծխախոտի մշակութեամբ: Լամիդեան ղեփփի շնորհիւ ծխախոտի ղեփին շատ մը ֆուսներ հասցնելով՝ Օննիլը գոնց այդ ճիւղը ալ հաստատեց իրը նպարտմանաւ:

Առանկայած էր յազնի ու անձուէր ի պրոսէկիտի հետ ինչպէս ինքն էր տառած: Ունեցէ չորս զուակ— 2 մանչ, 2 աղիկի:

Նեփրուզ ծնած էր հայրենուսեր և ամեն անգամ, երբ կը խօսենք Լայաասանի մասին, ա՛ն էր կը բուշեր որտէ խորքերէն Ըտա անգամ ամեն կը անծայիբ երեք-չորս տարեկան զաւակներու ձեռքը մէկ-մէկ գաւազան աւած և ինքն էլ առնէն մի սոր բունած, հայրենասիրական երգերով Թափօց կը կազմէր անոնց հետ Դառնալով փոքրիկներուն, կը բերէր:

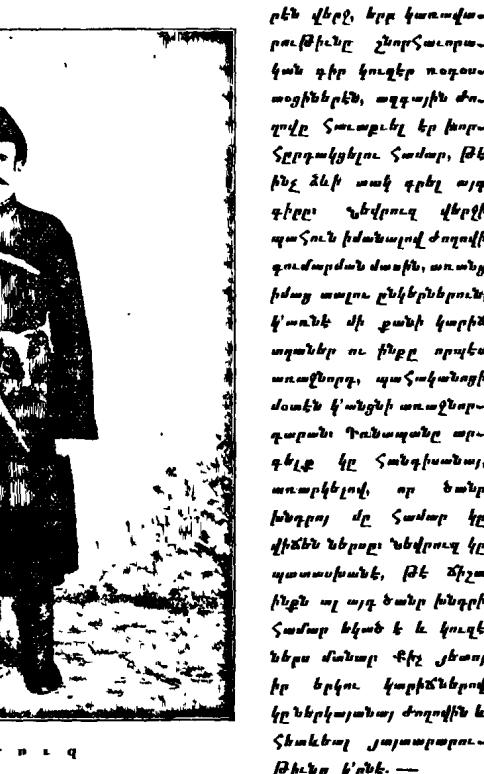
— Յզա՛քս, գուց Լայասանի զինուոր պիտի ըլլար, իոկ ես՝ պահեստի 1894-ին, երբ կազմակերպութիւնն արգեն հիմը ձգած էր Պօլս, ձերան զրկեց իր վարիչներէն մէկը Ռօզոսայի Սաշուտով Զանչցաւ ու գնահատեց Նեփրուզի հայրենասեր ու ազնի հոգին և զիմում արեց նրան: Նեփրուզ ընդունեց մեծ ոգևորութեամբ և 3 ընկեր գանելով, կազմեց Ռօզոսայի կովիտէն: Եր ընկերներն ալ մեծ հաւատարմով փարեցին Դառնակութեան Բիշ յետոյ Նեփրուզ արգեն կազմակերպած էր ասանակ խմբեր, երկու Թաղերուն մէջ: Երբ յՊրօշակ՝ը քիչ մը ուշանար, ինքն անձամբ Պօլս կերթար սպանալու:

Կեծ ոգևորութիւն առաջ եկաւ Ռօզոսայի մէջ: Բանի մը ամիս յետոյ, Պօլսոյ Կ. Պօսիան զրկեց իր ներկայացուցիչ հետ Ռօզոսայի ղեկավարութեան՝ կնիքը: Այդ օրը երեկոյեան, ոգևորութիւնը մեծ էր: Ընկերները հաւաքուի երկ մեկու ժամ հինգերորդ ընկերով ներկայութեամբ, որը սակաւին շեր ղկրուած, բայց կը փայտար ներկայ լինել այդ հաւաքովին: Երբ Կ. Պ. Կ. Կ. պատերազմ մի քանի ոգևորիչ խօսքերով բացաւ արեց իւրաքանչիւրի պարասկանութիւնը հանգէպ յե-

զափոխութեան և այս հանց զբաղանէն խորհրդարար կնիքը՝ Նեփրուզ իսկոյն իր ձեռքն առաւ այն և զերմուս առնոյ կերպով համարուցէր: Նրա օրինակին հետեւեցան միւս ընկերները: Բայց հինգերորդէն, որ ինքզինքը սակաւին անարժան կը սեպեր համարուելու կնիքը: Այդ միջոցին Նեփրուզ իր կարող ձայնով պատաս.

— «Յզա՛, ա՛ս համարուի, ա՛ս բո խաշէր սուրբ ես»:

Այդ օրէն Նեփրուզ ուրիշ բան չէր տեսներ, այլ միայն կարկնիքը, որի համար պատարաս էր մեռնելուս: Եսիտեի որոշումով սկսաւ զենքեր բերել Ռօզոսայի աներկիւզ անցնելով պահակներու ժամին 95-ի շարքերէն վերջ, երբ կառավարութիւնը շնորհարարական գիր կուղէր Ռօզոսայիներէն, աղքատի ժողովը հաւաքուել էր խորհրդակցելու համար, թէ ինչ ձևի սակ գրել այդ գիրը: Նեփրուզ վերջի պահուն իմանալով ժողովի գումարման մասին, առանց իմաց առաւ ընկերներուն, կ'առնէ մի քանի կարեն տառեր ու ինքը որպէս առաջնորդ, պահականցի ժամէն կ'անցնի առաջնորդարան: Դառնալով արգեն կը հանգիստանայ, առափկելով, որ ծանր խնդրոյ մը համար կը միտն ներքը: Նեփրուզ կը պատասխանէ, թէ ճիշտ ինչն ալ այդ ծանր խնդրի համար եկած է և կուզէ ներս մտնար: Բիշ յետոյ իր երկու կարիճներով կը ներկայանայ ժողովին և հետեւեալ յայտարարութիւնը կ'ընէ. —

«Յանուն Ռօզոսայի գաշակեցակամ կովտեի կը յայտարարեմ, եթէ այդ շնորհարարական գիրը առը, ամենքդ ալ պատասխանաւ էր Դառնակութեան առաջ»:

Ժողովականները շարքած, իրար ետեւ կը հեռանան ժողովին ու այդպիսով հաջողակ կառավարութեան ստիպութեանը, շարեցաւ պահակներու համարարութիւնը: Ոստիկանութիւնը կը հետաքրքրի Նեփրուզի անձնակարգութեամբ, սակայն առաջնորդարան կը պատասխանէ, թէ չհրէհհանջներու կողմէն եկած էր... Ասկէ ի վեր սեւագուկները մի կատարեալ արշաւանք

սկսեցին Օսնիկի դէմ, անոնց հետ և գործ. Դիւանեանս, փաստաբան Ըւռչանեան ու ընկ:

Կովիակն որոշեց հանգանկութեան սփսիլ. Նեմրուզ յանն առաւ Գործին զուրկ ոնցնիլ՝ հակառակ տարիի հակողութեանս Կի շարք դժւարութիւններ առաջ Կիանս կարուսար կուզէր քիչ զձաթել ու սակարկութեան կ'ելլար, իսկ բանտըն ու երկարգործը սիրով կը առային իրենց լուսման Նեմրուզը իր պարտականութիւնը կատարեց, նորիսկ Ս. Խաչի օրը ստիկանապետի ներկայութեամբ կը շարունակէր ժողովարարութիւնը՝ յաշտաներուն նպաստելու՝ անան տակ Թափկանութիւնը շատ լաւ դիտար բուն նպաստելը, միայն երկիւղէն ձայն չէր հաներ:

Եւ շուտով Թոգոստո աւեց ժամ 1000 ոսկի: Ապա Նեմրուզ անցաւ Մալգարա, կաշմեց կովիակն ու պէտք եղած հանգանկութիւնը ընելէ վերջ, անցաւ Բուլղարիա՝ զենքերու փոխադրութեան համար: Թափկանութեան շնորհիւ չլաւորեցաւ:

Չերակալութիւնէ խոյս առլու համար՝ Օսնիկ հեռացաւ Թոգոստոյէն: Երբ 96-ի Պանքայի դէպքէն ետք Նեմրուզայ զինքը Բուլղարիա, լարով ժամեցաւ ինն և տասն.— ինչն էլ չհանձնեցիր, որ իս այլ ժամանակցէի այդ մեծ գործին՝ իմ ուղտաստի բռնեցով... խոհարարութիւն կ'ընէր Օսնիկը, ցնցոտիներու մէջ երկու աման կերակուր եփած՝ կըսպասէր իր յաճախորդներուն... Կ'ապրէր Թշուառայի օրեր՝ սեփական աշխատանքով:

Միտը միշտ հան էր— շայտասանի մէջ, զը կարգար, ինչ կ'ըլլէր՝ յեղափոխական գրականութիւնը, կըզմալլէր մեր ֆէզայիներու սիրազօրութիւններով և կարտով ու անհասարկ կըսպասէր այն օրուն, երբ ինքն ևս հրացանն առած պիտի նետուէր կուի գաշալ: Երբ 1896-ի վերջերը վարդա-Վահան (Վառաման) և քիչ ետքը Վարանդեան պրօպագանդի պայտյա կ'ընէին Թուսանիոյ մէջ, անոնց ուշադրութիւնը կը գրուէր այդ հոյաստիկ, ցնցոտապատ խոհարարը, որ յեղափոխութիւնը կը պաշտէր իր մանկան մարտը սրտով, կը յաճախէր բոլոր ժողովներ, կ'ունկնարէր խանդավառութեամբ ասանարաններուն և կ'աղաչէր՝ շրկել զինքը շայտասան, հայազուկային խմբերու հետ:

Հետաքրքրական էր Նեմրուզը գաղութային բազմամարդ ժողովներուն մէջ, ուր կը խօսէր համարձակ, ժողովրդական իր պարզ, անպաճաճ բարաստով: Ահաւոր հեղինակութիւն էր նա վաս, բանասիրու հակառակ կողմէնէ հանրեպ, որոնք ինչպայն թունամարտու և խանդարեղաւ ժողովներ իրենց կըրըս միջամտութիւններով: Նեմրուզի մի նաւաւեք բաւ էր՝ զինամտի ընելու ամենամանանձ կրթելը. և անոր ներկայութեամբ սովորաբար կը տիրէր ժողովներու մէջ կարգ ու անգործութիւն:

Թեղափոխութիւնը անոր աչքէն մեծ նշաններ էր

Պաշտակցութեան: Անիկ գուրա կը տեսներ միայն թայփաներ, որոնք իրարու միս կուտէին և՛ անկարող ըլլալով ոնէ դրական գործ կատարելու՝ կը ձգուէին չոփ ուրիշներու ըրածը քանջելու: Պաշտակցութիւնը՝ Նեմրուզի համար կուտ, միայն կողմակիցալութիւնն էր, որ երբեք չպիտի պատակուէր, երբեք աննաւական, գառարի փառաբերական ձգտումներ չպիտի հնարեցուէր իր մէջ... Ահա Թէ ինչու Նեմրուզը կը պաշտէր անոր գրոշակը և գործարարեցով, սուսակ մը կրօնական ջերմեաններովութեամբ կը դիմաւորէր Պաշտակցութեան՝ Գործիչներուն, ինչ կատարէր հնազանդութեամբ անոնց անն մի հրահանգը:

Յեղ մը չէր կրնար երկար նստիլ. ծախելով իր ճաշարանը՝ մակերանական խմբի հետ միասին անցաւ Թիւրքիա: Այդ խմբի նպատակն էր՝ յեղափոխական օրնատակի համար բանի մը հարուստներ լինա տանիլ ու փրկանք պահանջել:

Ապա գաղանի մասու Թոգոստո՝ իր վրեժը լուծելու դիտարութեամբ: Սակայն կուտարութիւնը իմացած ըլլալով անոր գալը, Նեմրուզ բարեկամներու խնդրաւոր նօր նարէն Տեղապա իր ծննդավայրէն:

Քիչ ետքը անցաւ Թիֆլիզ, ուր անիկ կուտնտար Գութեան Անհասարկ ժողովը: Այգառակն էր՝ երկիր մանալ բայց ճամբաները գոց ըլլալով, կ'ունցնի Օղեստո, վաճառականի ժամ Եռասիւնու 1900 թուին յուտիս՝ կ'երթայ... Ժրնկի մուգ մասնէ անտեսայ խմբաբարութիւն ու գործիչները, որովհետեւ... ջարտապա հակառակ կողմերը բանիցս փորձէր կէն խախտելու նեմրուզի հուսարը, շուկի որ՝ միմէ ինքն էր ընկերները կեանքերին կը զոհէն հարկերի համար — Ժրնկի մէջ խմբադիրները բեմբերով կըզբաւընէին:

Չտեսաւ այդ սքեմները — և անիկ ևս անարարեղեց Նեմրուզի սորեռանդ հաստաը գեպի կողմակիցալութիւնը:

Երկու երեք տարի ևս հառապանքի ու կարասութեան մէջ բարձ աւեց իր թափառական կեանքը: 1904-ին Նեմրուզը փորձապէս, հասած էր իր բարձախ նպատակին. նա ընդունած էր Պաշտակցութեան՝ մեծ աշխատախմբի մէջ, որ կ'երթար Թասուն Անդրանիկին արևելու, քայց որ զարեւեց ճամբու վրայ թիրքական և բրգական ասհամար խանդամուտին... Յեղի ունեցաւ Թասանի անժամանակի Կախառարարը, որու մասին այնքան պատկառուա վիտարութիւններ կուտայ անդիտական յայտարար փրկրն՝ իսկի մայ քաղեր ընկած բունն, անհասարար կուտն անիկ ինչիցով մեծաբանակ վահար թըրչնամու բանակին: Երանք փոտեցին անտարր փառասարութեամբ, ձգտելով պատակել շղթան և սրտուղ դէպի Եռասուն, ուր բռնկուած էր աստատարութիւնը. Կախայի ի վերջոյ Կախայի շախմատիչ ու թի աղըն:

Մահաբեթ գեղակը գետին փռեց և թէքերտացրի Տակային:

Բոլոր անոնք, որ դէժ անգամ մը տեսնւած ու գրուցած են Նեփոզդի Հետ, երբէք չեն մոռնայ այդ Հոյակայ և անձնուրաց զինուորը, այդ պարզ, ազնիւ նկարագիրը, որ ջիշ անձնաւորուած էր Հայաստանցու լուսագոյն առաջնութիւններուն:

ՊԱՆՃԱՆԵՐ ԷՎԿՐՈՒՆԸ⁴, հաւատարմի իր սիրելի ամուսնու չիշատակին, այսօր սրբութեամբ կը կատարե անոր կտակը, կը դաստիարակէ իր կորուսները հայրենասիրական սրտով, կը հրատարկէ կազմակերպական ու այլ աջակցութիւններ և իր սեփական աշխատանքով կը պահպանէ «հայրենիքի զինուորին» ընտանիքը:

ՅԱՂ-ԼՆԻՆ

ՆՈՐ ՍԻՐԻՍՅԵՐ

Նստանում են կամայ-կամայ «Գաշնակցութեան» հիմնուորաց զինուորների շարքերը: Կեռ հազիւ բառատուկին հասած՝ նրանք արդեն հիւժուում ու խորտակում են իրենց կրօն զրկանքների ահաւոր բեռի տակ... երիտասարդ է մեռնում հայ ֆէզային, հայ յեղափոխական ռազմիկն ու բարոզիչը, անգամ ամենէն ուժեղն ու ամրակազմը:

Եւ գնում է այդ երիտասարդ-ներերի փառուոր լեգեոնը, գնում է գեղի անդամ յախտնականութիւն՝ գեռ անեծքը շրթունքներին, վրեժի ու արգարութեան շապեցած ծարուով, իրենց վեժմ երազների իրագործման կեռ-նաժուռն:

Էրզրումից ծանուցին Յ ռ Ր Բ Խ ի մահը: Էրզրում էր պատասանել երկար ժամանակից ի վեր կովկասցի արկածուոր ֆէզային և սիրել էր աղէտների ու առաջին ընդգուձանքների հայաշունչ միջավայրը, ուր 15 տարի առաջ անկեղ էր իր պաշտելի ընկերոջ իր Թ ա Մ ի կախազանը:

Սհա գեռ պարզ սեանում եմ երկուսին Ղարսի գիշերային ընկերական խնայքի մէջ, 1896-ի արշնած օրերին Լաբը շար նստած մն գհին լեգեոնի՝ բազմութիւն ներկայացուցիչները, հարկուորաց զինուորներ, որ պատրաստուում էին անցնելու կարմիր սահմանագիծը, գնում էին գեղի մահ, արտաւ, անհոգ, երգելով ու պարելով... Թաթուզ, ճրայր, Սերոբ, Տուրքախ, Նարա... Հնում է մեյլամազնա երաժշտութիւնը, սաղի ու քամաճայի մերթ վարթ, մերթ սրաձանջ շէշների սակազերը կատարում են իրենց բեթֆը, որից յետոյ, կարգապահ, սպաւազնուած, իրենց երկու սիրեցեալ հրամանատարների առաջնորդութեամբ՝ պիտի բռնէին արևունա նանապարհը:

Այնուհետև էլ շատայ Տուրքախը երբեմն-երբեմն արշիւները բրբերելիս սեանում եմ հին, խոնացած գրամագանակը, որ աւել էր ինձ նոյն խորհրդաւոր գիշերային խնայքին, իր «Երկիր» մտնելու նախաբանին, զուրիշ բան չունիմ, սա՛ր իբր յիշատակ—ծընէվ...

Մտա բանն ասրի—բուռն, անգուլ, յուզումնայի գործունեութիւն, ուղղած գեղի հարազատ ժողովրդի երջանկութեան իդէալը, շնչաւորած մի գնա, անսասն հաւատով... Մերթ Մուշի գաշնուում բրգերի գեմ կուելիս, մերթ Սասուն, մերթ Կովկաս, Էրզրակի, Ղարսի, Թիֆլիսի մէջ ծառայած Գոլիցիներն հարաւանների ու թաթարական խուժանի գեմ:

Մի աւրիշ մահ գուժեցին մեզ Կ. Պոլսից, նոյնքան վաղժամ և ցուառիթ, Վախճանեց իր ծաղիկ հասակի մէջ «Գաշնակցութեան» ամենակարիճ անբարոքսներից միը, յայտնի Վ ա Ր Գ կեղծանունով *, որ մաշել էր իր երիտասարդ կեանքը համիդան զնգանի շոր պատերի մէջ:

Երկար է պատմութիւնը մեր այդ զուշ նահատակ ռազմիկների — և գեռ երկար ժամանակ նա կը ձայ սեփականութիւն ընկերական նեղ շրջանների: Հալական ծովը գեռ շարունակում է իր արևնա տիանքները, հայ նահատակութեան վիթխոր գերեզմանոցը գեռ շարունակ հարստանում է նորանոր շիրիմներով, որոնց տակ ամփոփւած հարուստ ու յուզիչ կեանքերի վրայից ստիպւած ենք անցնել կցկտուր, հակիրճ ու սժգոյն նստերով:

Մ. Վ.

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն

ՅԱՐՐԵՐԻ ԿԱՍԵՐԱԾՅՈՒԹԻՒՆ

1

Հայ բաղաբան երեք համախորհրդանու Վանայ մասնաճիւղերը, համախորհրդանու գաղով, հեռուէլ հեռագիրը ուղղած են Վարչապետին:

Հայ ժողովուրդի հանգեպ կիրարկւած եղեռնական, վրգովիչ և խելագար բաղաբանութեան մը հետևանքով մեր, ինչպէս նաև հայաբնակ ըլոր նահանգները արագաբայ կը գիժեն կորստեան անգունը:

Եթէ ըրդ մնք լոցիքը, ի յարգանս պետութեան ամբողջութեանը սպաննացող պատերազմին, այսօր լոցիլը այլ ևս գաւաճանութիւն մը կը համարնք հայ ժողո-

* Նրկու վաղամեռ ընկերների կենցանագիրները, յուսով ենք, կը ԱՐԱՐՔ-ը մտա ապագայում:

վարդի և ամենեան պետութեան ընդհանուր ներքա-
կան շահերուն:

Գաղթ մեր Նահանգին վարչութիւնը, ժամաւորըրին,
ոստիկանութիւնը, գաւառաւը, խաբ մէկ ըրած, երթա-
լով աւելի ուժգին և սխտեմտաբէր կը հետապնդեն
օրինական և ապօրինի բոլոր միջոցներով մէկ և միակ
նպատակ մը—որ է ճնշել, չքծել, բայցայել և ոչնչա-
ցնել Տայ ժողովուրդի բովանդակ կենսական ուժերը:

Օրէնքը կը գործադրէ միմիայն նպատակարարելու հա-
մար թիւրջ շարագործը և միմիայն Տարածելու համար
աշխատաւոր հայ ժողովուրդը:

Ժամաւորըրին ու օստիկանութիւնը կոր կը ձևանան՝
չանձնելու համար թիւրջ շարագործներու զինեալ խուժ-
բեր, որոնք կը վտան ճամբաներու վրայ, բայց աաբը-
ճանձն կը իսկ երբ գտնեն հայուն բով կը գրտուն:

Մեր պաշտօնութիւնը անտարբեր է թիւրջ և թիւրջ
խտանակներու հանդէպ, որոնք սպառնալիքով ու ծեծով
կը զինեն թիւրջ գիւղացիները և այլանդակ սուսերով
կը գրգռեն զանոնք հայրերու գեւ,—բայց իրեն բան ու
գործ չկան և բանեւորը լեցնել հայ գիւղերու մէջ
աւելի զարնոց անհասներով:

Դատարանը չձերբակալէք Ռոփայել երեցեանի և
Մարտիրոս Բաշանայի պէս յարգելի անձերու սպանու-
թեան բուն հնչիմակները, բայց Լաւի Եղուպի պէս
ուսուղիկ մը սպանութեան հետ ո՛րէե առնչութիւն
չունեցող բազմաթիւ անեղ գիւղացիներ ամիսներ
է վեր կը շարաբեր բանտերուն մէջ անոնց գիւղը զին-
ւորական ըկառով գրտել աւան և և ամբողջ գիւղա-
խուժըրը սարսափի մասնած:

Քաղաքական այս հետապնդումներու շնորհիւ՝ հայ
փոխառակներու թիւը կը հասնի արդեն հարիւրի և
օրէ որ երթալով կ'աճի, անբաժալ գրտութիւն մը ստեղ-
ծելով Լաւի կուսակալութեան մէջ:

Ձիներդ յարձակութիւնը և ժառանգաւ արեւածերու
մղռուածընն սակ՝ շատ գիւղեր վար ու ցան չեն ընել,
և ահա նոր շարիք մը՝ սովն եւ որ կը սպաննայ իր
զարհուրելի հեռանկարովը:

Մեր պատասխանատուութեան սակ՝ ներկայացնելով այս
սանձը ձեր վսեմութեան նախագահած գահիճին, մեր
իրտունքն ու միանգամայն պարտականութիւնը կը հաս-
մարեն զահհալը անխտանակի բարեկարգութեան
իրական երաշխիք մը հայ ժողովուրդի պատուին, կենս-
քիւն և ինչքին՝ սփ մը թիւրջ տերեւայիններու գեւ,
որոնք աղուին են իրենց իսկ սեփական թիւրջ ժողո-
վուրդին, և ապիկար ու զեղծարար պաշտանութեան մը
զեւ, որ կը բաժնուրէ ու կը Տոյմանարեւ կանոնը:

Բուճելի՛ք գիտուլուն և ու եթէ ժամ ուսը կորուզ միջոց-
սափել Անաստուլուն և ու եթէ ժամ ուսը կորուզ միջոց-
նեբով վերջ մը շղնէք կործանարար այս և՛ստիկան:

4. Յ. Դ. Ասասուրակամի Վերլ. Կոստան
Ս. Իսամկ. Կուսակց. Վամի Երլ. Կոստան
Ս. Կ. Վել. Կուսակց. Վամի Մասմանիդ

II

Գահիթի մէջ, յունիս 8-ին, Միջինասիային Ռաւն
Մարմիկ նախանձնութեամբ տերի ունեցող հրապարակալի
բազմաթիւ ժողով ներքաճ Լապիտան գաւառի և Արցախին
համախառնութեան ժողովին նախագահով կը պ. Յիւրին
կուսակալներու հայ Յեղ. Դաշնակցութեան կողմից խաղչ
ընկեր Ա կ ու Ն ի խտանած է պ. պ. Յ. Աստուորեան
կարծեւեան, Եղուպի, Միտիքիմիթեան: Ժողովը խաղչա-
վառ ընդունելով թիւն արեց. Դաշնակցութեան՝ ներկայա-
ցուցնել, որի նախանձնութեանն երբ պարտ այր հաղա-
չեան և աղջ միթիքը: Լայրիք հետ միասին խաղչած մի
քանի աղջեցիկ օտարականներ— մի արք շէյն և հրապա-
րակալիք ժօրթ Վէյնի, Մակի Կոլլար—արքերէն և Յրան-
սեղէն: Ժողովի որոշումը—բնորոշանած միմիայն և մեծ խաճա-
կազատութեամբ—ստիպ ձեռք հետադարեց Եղուպի և ըրյ
տեսաւ խոշոր օրգանների մէջ: Ահաւասիկ միթիքի Յ ա յ
ա ր ք ա ռ ւ թ ի ւ Ն ը, և կը շէյն և սղջեան հաղիւտահար գաղութիւն:

Հ ա յ ր ե ն ի յ ի ղ ց ն ճ ' ր :

Լանրային հարցաուծիւնով և որոշոցին հանդիսով
մըն և որ կուսակց յայտարարելու այս համեմաշխու-
թիւնը՝ իրեւ բաղալերոջ նախանշան մը եղիպատի հայ
գաղութին քաղաքական զարգացմանը:

Ներքնւած այն մեծ պարտականութեանն, որ հայ
գաւառի ներկայ պատմական ըրպէն կը զնէ մեր ժողո-
վուրդին բոլոր հասակներուն և բոլոր գաւառներին
ուն զլայ, և խորապէս գիտակից թէ որքան կարեւոր եւ
այգ բացարձիկ կարուութեան հանդէպ, քաղաքական բոլոր
ուժերուն ներգաւնձի համագործակցութիւնը, հայ կու-
սակցութիւններու եղիպատի տեղական մարմինները՝

Դ ա շ ն ա կ ց ու թ ե ա ն ե ն թ ա հ օ մ թ ա ե ն թ ը ,

Կ ն չ ա կ ե ա ն մ ա ս ն ա ճ ի ղ ի ը ,

Ս ա հ մ ա ն զ ր ա ճ և ի ն թ ա մ Կ . Ա կ ու մ բ ն թ ը
որոշեցին շողիպելի իրենց ուժերը, յանուն երկրի հայ
ժողովրդին ի ն թ ա յ ա շ ա յ ա ն ու թ ե ա ն , ի ռ ա
ւ ու ն թ ը , որ խորապէս Սահմանադրական է և որուն
պահանջը, իրերու տիրութեանով, գարձած է օրուն
մեծագոյն ինչերը:

Քաղաքական այս շողիպումին գործնական կերպաւ
րանք աղու համար, երեք Կուսակցութիւններու տեղա-
կան մարմինները, անվերապահօրէն համամիտ ինքնա-
պաշտպանութեան բազմաթիւն շուրջ, որոշեցին կողմը
Մ ի լ զ ու ս ա կ ց ա յ ի ն խ ա ո ն Մ ա մ թ ի ն ճ ր ' .
Աղքատագրիւտ և Գահիթի, նպատակ ունենալով գործ-
նականապէս և նիւթապէս նպատակ երկրի ժողովրդին
սահմանադրական իրտունքներուն պաշտպանութեանը,
անոր բաղադրեցիւտն ու ազգային սպահովութեանը,
ինչպէս նաև գալիք վառագործներուն գիտակցութեան ստիպ:

Նպատակը, կողմը և փոխադարձ յարաբերութիւն-
ները ճշմարտ համար, Միջինասիային Ռաւն Մարմիկը,
միացած, մշակեց ներքին կանոնագիր մը, որ արժանա-
ցաւ երեք Կուսակցութիւններու ընդհանուր ժողովե-
րուն հասանութեանը և որ պիտի ըլլայ զեկաճբը՝
յառաջիկայ գործունէութեան ժամանակ և ամբողջ
աշխատանքի ընթացքին մէջ:

Համերաշխութեան և համագործակցութեան այս ձեռնարկը կռնդպառ համակարգը մը առաջ բերու թէ՛ կուսակցական, շարքերուն և թէ՛ հասարակութեան մէջ, ինչ որ շուտօքոյն գրաւականն է այդ ձեռնարկին զարգացմանը Ցարիներու և տարիներու անվերջ կռիւները, ներքին տխուր ընդհարումները և ուժերու աննպաստի վանումը, որոնցով այնքան հարուստ է, աւաղ, եզրպատահայ կենտրը, վերջ պիտի գտնեն այս նոր հոտանքին առջև, և անոր շնորհիւ, համոզուած ենք բոլոր կենս սղանակ ուժերը, բոլոր եռանդները ու բոլոր հիմնարկութիւնները պիտի ծառայեն գլխաւոր նպատակին, — նրկրին է՝ քաղաքականապէս բարձրացող հայ ժողովուրդին՝ իր սահմանադրական օրագրային իրաւունքներուն տիրանդմանը համար:

Համերաշխութեան այս ձեռնարկը սահմանափակած չէ՛ կուսակցական շրջանակով: Անկէկ էլ ձգտի վճռականապէս՝ և անկեղծօրէն, այս աշխատանքին կապել նշգրտասի հայ գաղթականութեան բոլոր խաւերը, իր այլ և ուլ հիմնարկութիւններով, և մենք կուզենք հաւատարմ թէ այս ձաւուն վրայ, ազգային մեծ աագնային հանդէպ, չպիտի հանդիպինք ոչ մէկ սրգելքի, քանի որ այս շարժումն ու իր նպատակը կուսակցական չեն, այլ համաժողովրդական, նորքան թանկ շէջք հասարակութեան համար որքան յեղափոխականին, նոյնքան հիմնական անկուսակցական ժողովուրդին համար՝ որքան կուսակցական շարքերուն:

Ներկայ շարժումն ու ձեռնարկը, որուն իրագործմանը շատօնց փոփոքող է վտանգուած հայ ժողովուրդը, իր գրգռապատճառներուն անկեղծութեամբը և նպատակին մեծութեամբը, չի ներեր և չպիտի ներէ ուեւ երկդիմութիւն, դաւ կամ նենգաւոր թշնամանը: Ընդհակառակը յանուն մեր ժողովուրդին գերագոյն շահերուն, անիկա պէտք է հանդիպի, իր սրդն փշուռ ձաւուն վրայ, ամենքին կողմէն, կուսակցական թէ՛ շէջք, որհետաւոր թէ՛ վաճառական մտաւարական թէ՛ աշխատաւոր, բացարձակ համակրութեան, անկեղծ յարգանքի և շքործական աջակցութեան:

Թող ուրեմն, համագործակցութեան այս ձեռնարկը եղիպասի տասնէհինգ հազար հայութեան մէջ՝ ըլլայ շրջանը նոր, երանքի և նոր յոյսերու, և գերեզմանը՝ հին արեւիջ կրքերուն, Անկէկ թող նկատի միւսնոյն ժամանակ, իբրև անշունք, սրտատու և հրազարակային պինդարգրութիւն, որ հայ Եղևպիսիութիւնն ու հայ Գաղթիւրդը բերնի մեծապանը հայ ժողովուրդին ու Մարտիկի մանր քաղաքական աագնայի այս երկունքաւոր օրերուն մէջ:

Պատկաւումները ուժերը վտանցելու Համերաշխութեան ուժերը պիտի ամբարեւ լողնին ուրեմն համերաշխութեան ու միջկուսակցային համագործակցութեան

Քրէոյն հայ ժողովուրդին, որուն կուսած են ծառայելու բոլոր կուսակցութիւններն ու գաղութները:

ԻՆՏԵՂԵԿՏՍՏԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԻՆԵՐՈՒՍՍԵՅԱՅՈՒ ԽԱՆՐ. ՄԱՐՄԻՆ
ՆԳԻՊՏՈՒՄ

Աղբարանդրիա—Գահիրէ
1913 մայիս

ՎԵՐՋԵՍՈՒՄԸ «ԼԻԿՎԻՒՍԻՒՄԻՆ» ՀՈՒՆԴԵՊ

Հըւսկները բանի գնում, աւելի և աւելի որոշու սոյոգ կերպորանք են աւնում և, տարաբախտաբար, գրեթէ կասկած չկայ, որ մենք գտնուած ենք Թիւրքիոյ վերջնական բաժանման նախօրեակին... Գերմանիայի և մանաւանդ Ռուսաստանի որոշ ժեստներն ու բայերը, Կիլիկիան և Մեծ Հայքի սահմաններում՝ այդ գիտաւարութիւնն են մասնուած: Եւ գուցէ կնքուած է արդեն նախնական համաձայնութիւնը շահագրգռուած պետութիւնների միջև... Վերջապէս, ինչ են այդ նոր սահմանուած «ազգեցութեան շրջանները», ի՞նչ է ոչ նախագուս հիմնական բաժանումի:

Եւ այդ աղետը Թիւրքիոյ համար վրայ կը հասնի այնքան աւելի շուտ, որքան աւելի կը յաճախ թիւրքերը իրենց տարածութիւնը, հակակրեկ ընթացքի մէջ հանդէպ ճշուած ժողովուրդներին թէ՛ նրանք աճապարեկն ընդունել եւրոպական կոնսոլի սկզբունքը և այդպիսով խաղաղանել երկիրը՝ ախական Թիւրքիոյ տարողութիւնը կարող էր փրկել, գէթ երկար ժամանակով:

Սակայն գժուար է սպասել մի այդպիսի բայ երիտասարդ թիւրք կուսակցութիւնից, որի մէջ քաղաքականապէս գտնուած անքաղաքանքի և օժանդից, գործում է այսօր նաև սրաբաւ կազմաւորման պատահաբար ձրկուած իր լաւագոյն առաջնորդներէից, նա մի անգէկ նաև է այսօր, մասնուած ի սաստ փոթորիկների մեծնալ ահաւոր շարիքը ներքին պառակտումն է, պարբերական իրաբասպանութիւնները որոնք ղուսով կարող են հասնել խոշոր չափերի, նոր պետական հարաւանքների, լիակատար անխիանութեան և... վերջնական բաժանումութեան:

Վերջին մուսուլման պետութիւնը, բաւ երկուրթիւն կը կոչնեն շուսով իր քաղաքական անխիանութիւնը կերթայ միանալու Մարոկկի, Պարսիկաստանի ճակատագրին, մի աւելորդ անգամ ապացուցելով, որ խղամական համայնքները անկարող են, անընդունակ՝ յարաւելու, վերանաւելու և բարգաւաճելու, իբրև ուրոյն քաղաքական միութիւններ...

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌԵՓՕՐՄՆԵՐ

Գերմանական մամուլի յարանուն հետաքրքրութիւնը Հայաստանի և Հայկական Լեֆօրմներ շուրջ՝ ըստ երևոյթին սաստիկ մասամբ և անում ուս կառավարական շրջանները և արանք ևս ամեն կերպ աշխատում են յետ չմտալ, յնօրոյէ Արեմիան մասնաւորապէս մի անսովոր եւանդ է ցոյց առլիս իր հայնպատա հրատարակութիւններով Կառավարութիւն և մամուլ ունեն կերպ ուզում են հասկացնել, որ հակահայ բազմաբանութիւնան շրջեր անցել է անդառնալորէն և որ Պետերբուրգը որոշած է պաշտպանել ամենայնի բարենորոգումների ծրագիր Քիւրք-Հայաստանի համար Այդպիսի եր յայտարարում նորերս պարիզեան «*Temps*»-ի մէջ հրատարակած պետերբուրգեան իր թղթակցի մի կարևոր հետախիբը, որ ամենայն հուանականութեամբ ներշնչած է ուսական կառավարութիւնից:

Արեւելիկ խոստովանում է այդ հետաքրքրով, որ Գերմանիայի բանաձ նոր դիրքն է, որ փոխել կրտալ իր, ուսական կառավարութեան, միջնայտօրեայ ընթացքը Հայոց հարցում ևս — որ ամենէն ուշագրան է այդ հետաքրի մէջ — Ռուսաստանը ուղղել է նորերս շրջաբանկան մեծ պետութիւններին, հրաւիրելով նրանց քննել սալ և Պոլսի դեպպանական ժողովի մէջ բարենորոգումների մի ծրագիր, որի հիմն է 1895 թ-ի նախագրէն:

Գնականաժողովը և Պոլսում, ըստ երևոյթին, այժմ արդէն զտաղած է այդ խնդրով:

Եւ ահա արդէն հետաքրքրը հաղորդում է, որ դիւանագետների այդ շարաշուք խորհուրդը նորէն յետ է մղել եւրոպական կոնսուլի սկզբունքը և պիտի յանձնի Լեֆօրմների գործը սուլիանի կառավարութեան, սալով նրան իբր օգնական եւրոպացի իրազեկներ, յընդարձակ լիազորութիւններով...:

Ապասեղք, սակայն

En attendant, քրդերը վերսկսել են մասսային խռովութիւնները, և ահա Սարըզամիշի վրայով մեր սասցած մի հետաքրի գումում է Միր ՄՏէի նոր յարաձակումը Բողազքեան հայ գիւղի վրայ... Աշկին իր 400 մարդկանցով յետ է նահանջել... Գրդերը քշել են հայոց նահիբը և 15 մարդ եւ նահասացել են...:

Քիչ յետոյ կը պարզւի անշուշտ, այն առեղծւածը թէ ինչպէս է վալին 400 մարդկանցով յետ նահանջել Միր ՄՏէի քրդերի առջև...

Քիչ յետոյ կը պարզւի նաև, հաւանականօրէն, թէ մինչև որ աստիճան Ռուսաստանը պիտի ցանկանայ և աղողի վերջ սալ թիւրքաց Հայաստանի անիշխանութեան, քիւրդ աշերէթների վարագուութիւններին:

ԴՌՇՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՒՄԵՅՈՒՄ

Նորէն հարցապնդում «Դաշնակցութեան» ու լիժինի մասին ուսական պարամմնաում ևս մի անգամ ևս հանդես եկաւ ժամանակակից ռուս վրիստի մասնութիւնը հայ ժողովրդական կուսակցութեան վերաբերմամբ:

Կերենսկի և Ալեմբան հարցումներ որդիցին տերահուկ Էլեզզովիտովին՝ «Լիժինեան գործի» առթիւ, պահանջեցին բացատրել թէ ինչպէս է, որ կեղծարար ու յիսելանքի՞ քննիչի զոհերը տասնեակներով շարունակում են անըզ արարել ու ստժանակի աշխարհներին մէջ ինչպէս է, որ «Դաշնակցութեան» գործը չի վերաքննուում, ինչպէս է, որ պահպանուում են զաստիճանները այնպիսի մարդկանց ու արարների վերաբերմամբ, որոնց նախնական քննութիւնը յանձնու է եղել մի խելանցիկ և ծայրէ ծայր լի է ամենաիրաւ կեղծիքներով...:

«Դաշնակցութեան» գործը առիթ բռնելով մի շարք հետադրներ հուժեղ ոճով խարանցին ժամանակակից ուսական արգարագաւորութիւնը պատասանցին մեղադրականներ մինիստր Էլեզզովիտովի դէմ Աէլը նորիեկ յայտարարել, թէ իր խորունկ համոզումով քննել և կժն կատարել է իր կեղծիքները «Դաշնակցութեան» գործի մէջ յի վերուստ հրամանով...:

Էլեզզովիտով արգարագաւորութեան մինիստրը պատասխանում նախկին ձևով «Դաշնակցութիւնը չըբտում է անըստել Հայաստանը Ռուսաստանից... Ինչ հարկ կայ վերաքննելու, կըբ իրենք իսկ ցատապարտւած գաշնակցականները չեն պահանջում վերաքննութիւն... Արեւուպէս, չէ՞ որ նրանցից ձեց հոգի խոստովանել են արդէն, որ պղտկանում են այն ուսանցաւոր կազմակերպութեան», որ նպատակ է ունեցել անըստելու Հայաստանը Ռուսիայից...:

Ահա շինօձիկ-նախարարի պատասխանը, որ նորն հին, սովորական պատճառաբանութիւնն է սովորական և կոպիտ խելանքիւրումը արեւելիկ երրութիւններին... Այնքան փաստաբաններ ամբողջ ամիսներ ընթացում փաստ ի ձեռնիկ ապացուցին, որ Հայ Մարտական կազմակերպութիւնը ընտւ երբեք չի ունեցել անըստական ձգտումներ, որ այդպիսի ձգտումների հետքը չկայ նոր ծրագրի ու ռաւիակի մէջ, որ այն ձգտողը ընդհուպ հալութեան և կոպէս է միանում ընդմիջտ Հայութեան և ուսահայութեան ձգտողները Ռուսաստանի ու ուսացի հետ... Ոչինչ հետևանք «Դաշնակցութիւնը» հայտկեր շինօձիկների աչքում գարձեալ նոյն ուսաստեաց «ոսնջասական» ուժն է...:

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

XII

Ն Ե Ր Չ Ի Ն Ո Ս Ո Ւ Ը

Հ Ա Յ Յ Ծ Ն Ե Ք Ի Չ Տ Ա Ր Ի Ծ Ի Ը

Վրաց, սաւառ, վաշխաւու.— Գիւղական անուանեցին եւ զանգագն պատեաններ.— Լրան, մասնի, գաւանան.— Հայ ունեւոր դասակարգեր օսանանաւ ռեմիսի սալ.— Կոր եւ վանաւականութիւն.— Մօրից Վարդերի վիպարութիւն.— Հայ բուժուազիսան ազատագրական պայքարի նախնայ.— Պատանական դասամանութիւն.— Քրիստոսորդի դասասանը.— Հայկական արժուութիւն չ'իլաւ ազգային, այլ ժողովրդային.— Անհրեթի տէրատար եւ Սպասուար կողմերը.—

Հայ աշխատատեղ Գողգոթի դը օստակապէս օտարացի եւ Դանայ այդ ներքին ոտերի շահաւակութիւններեց ու գաւերեց, եւ երբ մեր գրում ենք հայ շարժման նախապատճառութիւնն ու պատճառութիւնը, երբ ոչում ենք անուանուած այն դարաւոր հարստահարութիւններն ու զուգուաները, որ կրել է իր վտան Թեւերի վրայ այդ հալածական ժողովուրդը՝ քրդի, ասպի, զափտի, միւլթի, վաշխաւուի եւ թուրք գիշարողները միջամարում, երբ փորձում ենք իրոյց զննել եւ ախ թոյլ ու վեհերոտ ազատագրական նիւթերը, հաւել, շարժումացման ասն ազատ ներշնչները, որ այդ ժողովուրդը հանգեւ է իւրել իր դատու, Կեղեկական պատճառեան մէջ, իր բազմութիւն ու բազմազան թշնամիներէ դեմ, երբ փորձում ենք անդրադառնալ այն անհաշիւ ու անյաշմելի խորըզոտներէ վրայ, որ ցրել են անկառագրական նըղջի պէս ազատութեան այդ գեմդոպ պայքարի ճանապարհին.— մեր միտքը ակեւայ սահում է դեպի ասն սեւ հատեգործան, ասն հարազատ ու համարին լեզուները, որ իբրեւ անդիտակից կամ գիտակից մի ազգակ, ասպիսն անը է բանում հայկական մարտիրոսութեան պատճառներէ շարժման մէջ որ այնքան յաճախ ու ստատարեն ընդ եւ Թափել բանահալութեան հայտարարեան ջրաղացի վրայ, նպատաւորեր գիւրացել է նրա շարաշուք երազիրները, գարբնել եւ կեւել է հարազատ ժողովրդի գնտութեան շղթաները, մերթ իբրեւ դատանան, մասնիչ օտարի օտար, մերթ իբրեւ շահախնդիր հակառակորդ ընդդար արեւի դատարի, անուղղակի-ստատարող ազգայնական ջրազգիրներէ մերթ իբրեւ բացարձակ պարագիտ, ազգակ, կեղեկել հայ-ժողովրդական վտանակի, բրտարի ու արեւին։

Հայ ցեղերի անմիտարա դատակարարը...
 Նա չի ներկայանում, իբրեւ համատարր, միազգայնող մի կատեգորիա, այդտեղ կայ վաշխաւու, կայ կշեր, ազգ, ընդ ու շարդանի-անգանաւոր ու սարքի, կուսվարական այլ եւ այլ պաշտօնեաններ, մեծ աստար այլա-

սեւան, Իսպառ զուրկ ազգային ու ժողովարին նկարագրից; Ամենեւ նւազ հակադիրեն այդ բազմազան ասարերի մէջ գուցե դամբարայ" կուշեւ հայ արեւուտարաններն էին, բայց Պրանց սիպարն էլ բնորոշեցինը արեւն մեր նախորդ էրերի մէջ; Գաշաւների դրամատիւններ էին, նրանց հչու կամակատարներ. յաճախ նոյնիսկ կատարում էին միւլթիցիմի հարկահաւաքի գեր եւ կեղեքում իրենց հարազատ ժողովրդին *)...

Գուցե երբեք, ոչ մի արեւել երկնքի սակ, ասեւններ եւ պայքարի ոչ մի աղ միջամարում" բացասական այդ լեզուներ չի մտնել այնքան ծնիկում ու աներեսութեւն, այնքան կոշտ ու արհամարհոտ անտարբերութիւն դեպի արեւնակից ժողովրդի գառը, ինչպես այդտեղ։

Գիւնեցէր, Թե ինչպիսի թունտա կատարութեամբ են խտում մեր ազգային երեսփոխանները-այդ ներքին ստերի մասին 70-ական թւականներ խողմայոյ նիտաերէ մէջ երբ քննում էր գաւառական հարստահարութիւնները եւնդրը։

Գաւառացի մէջ իշխան անանով խել մը բանուորներ կան —ասում էր երեսփոխաները մինը, Մալլաթեան էֆենտի 1870 յայտարար 21-ի նիտար մէջ—կան նաև անհիշելի անաշարդան (ներքեցի, որ այդպես անուանած զանաքը), ասանց ազգեցութիւնը ընչըլու եւ ազգային պաշտօններէ զերեւց հեւու պահելու միջոցներ խոհեւու եւ։

Նոյն Մալլաթեան էֆենտի յաղորդ նիտար մէջ որոշում է դնեցրին բանուորներին սիպը. գրանք Հօր-պաճին եւ բն են, որ դժողովրդեան վրայ անորդացպես նախարացան, զանի կը կեղեքեն եւ կը ճնշեն։

Մի ալ երեսփոխան, Օզան էֆենտի, դատակարարելով հարստահարութիւնների մար-պատճառները, նոյնպես յիշատակում է արտաքինի հեւ եւ ներքին գահախններին, որոնց բաժանում է երկու զասի։

1. Ազգային անպաշտան մարդիկ (չորպանի, լրտես կայի)։
2. Ազգային պաշտօնական մարդիկ (կուսակարական գործակարներ)։

Ներմիտ երեսփոխանը, խոսելով հայաստանցու գրան հարստահարութիւնների մասին, յիշատակում էր, իբրեւ չարիքներից մէկ, հայերու դնեցրին անմիտարանութիւնը, մասնիչ ու գաւանան հայերը։

Վաշխաւուութեան եւ նրա արգելիքը — աներտարի ու թշնամութեան մասին սարսփեցուցիչ անդեկութիւններ էր ստիտ ինքը պատրիարք Ներսեան։

... Վաշխաւութիւնը ստոյգ է, դի 100-ի 40 վաշի կանուան... Իս այնպես տեղեւ զանեցայ, ուր մեանոյ մարդուն համար բանի մը կանգուն կուտ չը գաւառեցու եւ ընէ մը խոտի մէջ պատեցին ինչպէ՞ մարգն ու թաղեցին Գուր անեւի եւ իմպիտի ինչպէ՞ կին, ու ինչպիսի պատանք չը գանաւ եւ իր պատաւում հարգուանեւ կտոր մը պատու եւ զուարջ պատանեւ։ Այ անկից պատճառ մնցի. ստանեւ եմ Ս. դարպապետի վանոց մէջ, որ 20-եւ անկից սողայց կը շարունակ գրան առէ. նման եղանակին մերի ու գողգոթու։ Բուսիայէն եկան ուխտաւորներ կը հանեն զազիրներ կուսան ստանց *)...

*) Ubicini, Lettres sur la Turquie II vol.
 **) Անմիտարանութիւնը Ազգ-ժողովար 1870 թ.։
 A.R.A.R.®

Բաղմաթիւ էին գրածի այդ իշխանները Հայ կրօնի ու չքուստի գաւառի մէջ և թուում է թէ Հայ անկանայի անգլուք կար չբաւար որ առաւարդը իւր Բողոքոյի և այդ անարար զբաւանքեր իշխանների միջև...

Մ օ Ր ի Յ Վ ա գ ն է ր, 40-ական թւականների անասարհորդ-գիւնակները, իր ծանօթ աշխատութեան մէջ *) մի քանի անգամ ընդգծում է Հայ խոշոր և աղիւցիկ դրամատերերի ներկայութիւնը Քիւրքաց Հայաստանի մէջ եւ գեո. 1828-ի ռուսական արշաւանքից յետոյ անհազին թուով Հայ Տարուս անձնականները թողի էին իրարմի վիշտիթը և անցել էին Կովկաս Միւս մասը — թերևս աննշն անգամ, համարձակ և ձեռնարկու ասրերը — գերագասել էին միւլ երկրում և շարունակել իրենց արդիւնաւոր — թէև վտանգալի — ձեռնարկները կարուսների մեծ ճամբու վրայ...

Նկարագրներ երկու խորով — և Մօրից Վագների բաւերով — այն ժամանակայ **) Հայ սիպիկ գաւառական իշխանին: Գա մի նշանաւոր կարուսանապետ է:

Կարուսներ, որք հետ ու Հասան Վախչ զնում էր Պարսկաստան, գտնուում էր մի հարուստ հայի հրամանատարութեան տակ. անունը էր Կարազեռլ և մեծ հշշակ ուներ Էջրզում մէջ: Ամեն ասրի նա Էջրզում վայրին ուներ էր բերում զարաբազական ցեղի մի սիրուն մի: Մարքը խոշոր զիրք էր վաստակել, անն տեղ մտնում էր, փաշայի բոլոր ստորաբաժաններին, պաշտօնակներին աստա առաստ քա խը շ է էր ասրի: Այդ համարածներ այնպէս էր սիրաշու հում աստիկներին, որ Կարազեռլի «գիւրգուր» լինելը բոլորովին մ. յ. ցնել էր ասրի և զիրուսութեամբ կատարում էին իրա ցանկութիւնը, այնպէս միջոցներ էին ասրի» կարուսներ հովանաւորելու... Նա կրում էր կարուսները չպարտանալը...

Կարուսներ բաղկացած էր 360 միւս, որոնց կէտ Կարազեռլի սեփականութիւնն էր: Միացածը պատկանում էր մեծ մասամբ դարձեալ Հայերի:

Ջինուս էին — ասում է Վագներ — այդ ասգին կարուսնն աւաջողոզոզ բազմաթիւ հայերը և անն անգամ երբ ընդհարում էր սեղի ունենում քրդերի հետ, նրանք — հայերը — բաղաբար պաշտպանուում էին... Իսկ քրդական յարձակումները սովորական երևոյթ էին: Կարուսանների անցուղարձակներ — շարունակում է Վագներ — աննորներ, հայոց Վայրերի կրճերի մօտ թափաբուում էին քրդերը իրենց նախիրներով և պարտաստ էին գայլի ունոցով յարձակում գործել ճամբորդների վրայ **):

Վագների յիշատակած Կարազեռլը միակը չէր, հարկու իր սեռակի մէջ: Կարազեռլները լէգէոն էին, Հընչուն դրամը, որ առատորէն գիղում էին նրանք իրենց հետաւոր և ընդարձակ առևտուրի մէջ գտնում էր կաշառելու հջորների սրանքը և դրամի շնորհիւ նրանք

*) Reise nach Persien und dem Lande der Kurden (Ուշուրութիւն զԵպի Պարսկաստան և զԵպի քրդերի երկրը):
**) 40-ական, 50-ական թւականներ:
***) M. Wagner, Reise... էջ 284.

իրենք գտնուում էին մի մի իշխաններ իրենց ցեղային միջավայրում:

Իսնորձ, սարուի երկրագագու միջհնգական զորուորների առջև — նրանք գտնան ու ամբարտաւան էին իրենց հարազատ ցեղակիցների հանդէպ: Դոյն հոգեբանուութիւնը սեռանք արդէն Կ. Պոլսի ամիրանների մօտ նոյն աղաետուած մտայնութիւնը — և այն ժամանակայ Հայ կղերի մէջ: Լեցիկը արդէն նոյն Վագների խարանոց անականները իր սեռած և սուսմասերած Հայ լուսաւորական կղերի մօտին:

Kriechend, demüthig, bettelhaft gegen europäische Reissende. — herrschsüchtig, hartherzig und geizig gegen ihre Herde, besonders gegen ihre ärmeren Glaubensgenossen...

Ստորագրելու, ըստուս ու մուրացիկ և բողոքի ճամբորդների առջև — նրանք (Հայ վանականները) գուռը են, բունկայ, կարծրաւորտ ժխտ իրենց հօտի և ժամանակ չբաւար հուսասակիցների հանդէպ...:

Չափազանցութիւն չկայ այդ հակիրճ և վշտառիթ բնորոշում մէջ:

Այդպէս է եղել Հայ կղերի գաստկարգային կուսութիւնը յընթաց ամբողջ պատմութեան, այդպէս է եղել և Հայ ազալութեան գաստկարգային պատկերը սկզբից մինչև մեր օրերը: Անհատական քաջութեան և թիւններ եղել են, անշուշտ, — նրանք եղել են զրեթէ բոլոր գաստկարգերի ու հասարակական խուսերի մէջ — բայց ընդհանուր, հասարակական պատկերի մէջ սիրապետել է միշտ վերոյիշեալ բացասական գիծը:

Եւ գո՛հ էին, քնականաբար, այդ կիսով չափ ասպնգախնացած ասրերը իրենց պատմական ու սօցիալական միջավայրում: Գո՛հ էին Կարազեռլները, դրամի բոլոր իշխանները, որ վայելում էին առանձնաշնորհումներ, հշշակի պատիւ և խոխասաբար առաջ էին մղում առևտարական իրենց ձեռնարկները, բերդ ու այլ աւազակների մշական սպառնալիքների մէջ պահպանելով յարաբարութիւն փառանքի և օտար հիւպատոսների հետ, որս համարհելով իրենց դրամական լոնները բարձունքներից Հայ աշխատաւոր, շարքաշ մերկ ու անթիվ ժողովուրդը որ անքում էր թիրք-քրդական խարաղմոյի տակ:

Գո՛հ էին իրենց վիճակից, միջնադարեան ֆեոդալականպետական ուժեղից՝ այն գաւառացի և հայազգի մեծասուսները, որոնք քննիչ Յանձանոզովի արպայտատութեանց յստում էին՝ բացասում Հայ Բողոքոյի սանջուխաց յիշատակագիրները, ժխտում էին այդ ժողովուրդի աննախաբանական իրաւունքները՝ անգամ իւրագրելու, աղերսիւս իրաւունքը:

Գո՛հ էին, լա՛ւ էին զգում իրենց լարած սարգոտայնի մէջ գիւղացականներն ու վաշխաւուսները, գրաւանաններն ու ազգուրաց լրեսանքը և բոլոր երկրաստի սողունները, որոնք համար բանակաւութիւնը միակ ընն

երկի արտառութեան... Յուսով եմ որ մեր հարուստներն
և կուսակցի նոյն զգացումները եթէ ոչ, գործնայ մի-
ջ՝ հաստէր, եւ նուաւորքի արդող ծովերը կը հարգամ մեռակ...

Հապա մե՛զ ժամ... Թողնենք գարնանը, որ խօսի
"Դաշնակցութեան" ու Յեղափոխութեան մեծանուն
բարոյիչը:

Աղջիկն տանտեակում հայտնակական յարաբերու-
թիւնները կեանքի ու մահուան խնդիր ստեղծեցին մեզ հա-
մար, առաջ ընթերցի մի առաջադասութիւն, բացառելի, անօրինակ
վիճակ: Ի՞նչ կարող է աւելի պարզ լինել քան այն, որ բա-
ց առ է կ զ բ ու թ ի լ շ ը բ պահանջում էր նաև բացառելի
եռանդ, բացառելի գործունէութիւն, բաց առ է կ ճ ի գ շ եր
Բայց "Չ հեռուց այդ պահանջին" բացի ինտելիգենտ կամ
զուտ ժողովրդական երեսասարգութեան համեմատարար մի
աննշան փորձառուութիւնից:

Ահա մի քանի գծեր:
Հարգարար անհաստեղ կորելի է գանձի հայերի մէջ,
որոնցից իւրաքանչիւրը կարող էր արդող նահանգներ զինել
Յոսիակայանքներ մէջ Գուրու երկա՛ն քան մէկը: 1895
թ.ին, պատմում է Գալիցիոյ (Սուլթանի և Գիտութիւնները)
հայկական կառարմաների ապուրուութեան ասի:

"Կո ա ն զ լ ի ո ս ց ի, իր քաղաքական համոզուելը-
նեցով պ ա հ պ ա ն ո ղ ա ո կ ա ն, յայտարարեց, որ եթէ
մեծ պետութիւնները, իրենց մեծապար սկզբունքներով,
արկութեան շունչն սուլթանի սճրագարժ կառարուութիւնը
սանձահարելու, ուրեմէ Հայաստանում գիւտադաշնակու-
թիւնը անուազը կարող է փոխարինել ի ճ ք շ ո յ ո լ յ
ժ ա ռ ջ ը ե բ ո ղ Վ ի յոյզեկ այդ եղաւ յայտական
անկախութեան կաւ ժամանակ, և իր կողմից նա առա-
ջարկեց 5000 Փ. առ. (25,000 Ֆրանկ), որ շ է ն զ զ ն շ լ ի
անօրինական քրիստոնեաներին բաժանելու համար Յոսի-
կաստանի այն սեղանում, որոնք մտաւելի են ծովի կողմից":

Իսկ մե՛ք, հայեր... Բուսակով է յիշել, որ անհե-
ռախարհ գումարը, որ արձողը հայութեան մէջ մի հասակի
մարդ ներկի է գնեցի գործին, այդ եղև և ընդամենը
25,000 Ֆրանկի շահ մի ծախս... Բայց միաժամանակ քանի-
քանի անձներ և փոքրուած գործիչներ, քանի՛քանի գա-
ւառուներ կրթան, հայւնցին միմայնի և միմայնի տարիների
ընթացքում և ամենաբարեխաղ հանգամանքներում գնե՛ր,
գնե՛ր ու գնե՛ր սպասելու և վերջի վերջոյ շատանալու պատ-
ճառաւ...

Հարգարար ինթիպակտ ապահով հայեր Հեղափոխան,
Ազգիս, Անթրիկոս, ԱՔրիկոս, Ըհանում են զու՛մ ով զիստ
ինչ գծափոխութիւններով իրենց ունեցեցողք աւելցանելու
համար, բայց և ոչ մէկը չզտուեց, որ այսպիսի մի անսովոր
պատմական գծափոխութեան օրերում սեղիցը շարժւեր հա-
տարակողուսն մեծ ձեռնարկի համար, այս այս ժամանակ հին
սերունդի ներկայացուցիչները մէջ այլ և երեսասարգ գրա-
մատերերի շրջանում, որոնք ունեն էլ ուսում, և՛ արդարացում
ու երբ սկսում են խօսել հասարակական գործունէութեան
և ժողովրդի շահերի ծառայելու անհրաժեշտութեան վրայ,
Գաղափարներ և մտայններ պէտք է գերեզմաններից կանչ-
ւեն նրանց հետ մղայնու համար...

Քաղաքակրթիք աշխարհում էլ ժողովուրդ շնաց, որ այս
կամ այն շափով արձագանք շտար հայկական թիւաւ վի-
ճակին 1894 թևակոնցից սկսած՝ անգիրտներ, Ֆրոնտիստներ,
հայրենասեր, անթրիպակտ, զէրքերայտներ, նոյնիսկ գերմա-
նացիք հայերին օգտութեան ձեռք մեկնեցին — երկրի մէջ
հայ ժողովրդի համար, հայ և երկազարտական անասունների
բաժանելու կամ որդայան ձանկերներին ինամուլու և կրկու-
թիւն առաւ համար իսկ ի՞նչ արեւ իրենք հայեր: Գնք
ունենք հարգարար հայեր, որոնցից իրենքայնեցից կարող էր
նոյնքան մարդ կերակրել, նոյնքան որդայաններ հիմնել, որ-
քան այդ արեւն մի քանի ազգերից ժողովուրդ գրաւներով
բայց դե՛ռս եկաւ այսպիսի մէկը: Բայցայն է, որ միակ մի
Ձանչեան, ծագւածով միայն հայ, իսկ կրկուցիւթեամբ կեն

վրացի, կես ուսու, իր անձնական աշխատանքով սեւին արեց
հայ մանկների համար, քան մեր "ազգասեր" հարուստները:

Երաւացի՛ է, հիմնաւոր է Գրիտաաֆօրի քանգաւար
Հայկական բուրժուազիան իր Թշուա, եպիթերի հոգե-
բանութիւնը ցուցաբերող ոչ միայն յեղափոխական շարժ-
ման հանդէպ, ուր նա ուներ իր զԱՅԻԱ՝ արգարացուցիչ
ոպատածանքը" — երկրիչ անվտանգութիւն յեղափոխա-
կան ուժերի նկատմամբ — այլ նա ցոյց աւելց իր բա-
ցարձակ անտարրերութիւնը նաև հայիական գառի հետ
կենդանի առնչութիւն ունեցող զուտ լեզու, որմնական
ձեռնարկների վերաբերմամբ, որոնց անհրաժեշտութիւնը
յուսան են փաստարանել նոյն բուրժուազիայի իդե-
լոգները:

Շինճ՛ պտուրակներ են՛ թէ երկիրը (Թիւրք ու
ուսու կառաւարութիւնից) և թէ ժուտանոյց "անվտա-
նութիւնը", թերահաստատութիւնը դէպի յեղափոխական
ուժերը: Անգամ խոշոր, հանդիսաւոր վարդիաններուս,
երբ այդ ուժերը աղողում էին սահողել երկրի մէջ
յեղափոխական կայութիւն, երբ նրանք կազմակերպում
էին ժողովրդական զիմագրութիւն արդող ամիսներով
Չէթիւնի և Սասնոյ լեռներում (1895—96 թ. և
1903—904 թ.), երբ հայկական ինչորքը լուրջ յուզ-
մունք ու իրարայնուք էր յարուցանում զիւտանգիտու-
կան աշխարհի մէջ — անգամ այդ հերոսական վար-
կեաններում հայ կրեստների զասակարգը ժառանգ էր
իր կատարելու անգրայութիւնը, ըսիկ չէր անում բաց
անել արեւնաւող ժողովրդի առէկ իր արմախու սըն-
դակները: Նա մնաց միշտ օտար ու խորթ այդ ժող-
վըրդի ամենամիտիմ բողձանքների և ամենասուրբ
իդէալների համար...

Եւ այդպէս, ճակատագրի մի գծափոխանօրինուս
թեանը սկզբից ի վեր — դեռ 70-ական թուականներից,
երբ սաղաթուարում էր հայ քաղաքական գառը և երբ
անցքերի հերմայնական թիւրաբութեան ասկ կտտցա-
կամց կրքարանուարում ու բեմ էր դրոյն, Թե
ժամուրդ և Թե ազգային հաստատութիւնների մէջ ժար-
ական շունչով առգրւած երեսասարգութիւնը — պ ա
ռ ա կ ա ու լ ը, խոր, անհայտ հակամարտութիւնը,
ցոյտանս կերպով հրապարակ եկաւ ազգի երկու հաս-
ւանների միջև: մի կողմից՝ այդ ժարապառնգ գաղափա-
րական փորքամատուցութիւն կր — անուղւած մեծ ժառանգ
ման ժողովրդական սարքերից — որ ստանձնեց հայոց
վերանորոգւող պատմութիւնից ամենաներք, ամենա-
զժեպոյգ բեռը, որ լեւեց՝ ուրախ ու սիրայածուր
հայ քաղաքական վերանուութեան գժւարին, պա-
սառախանասու աշխատանքի մէջ, որ թափեց չիք ու
եւանդ՝ աղատութեան գաղափարը արտարելու և կենդի
մէջ մացնելու համար, իսկ վարդիանը հասնելուն պի-
տաւ ընկաւ օ corps perdu, մի յուզիչ ու հերոսաւ

կան անձնուրացութեամբ դէպի փութորհի անենամուայ խորշերը, դէպի շարժման անենայրբանուս հասանքները... միւս կողմից՝ ազգի աճագին մեծամասնութիւնն էր, կողմուած բարեկեցիկ ու շահանգիր տարրերից, որ ոչինչ չըհճարեիր չհանգրծ, ստանձնեց ազգի գեւրագոյն խնամակալի պաշտօն, անողք բննագրաբ, գուտեթագի պաշտօն, հաշտեց շարունակ յոյն գործող փորձաստանութիւնը իր գողուց և թուծստ սրճամուր հանքով, իր շինուս պատճառներով ու պարտակներով և հասցրեց նրան լքման ու յուսահատութեան այնպիսի անդունդներ, որ ի վերջոյ... իր դէմ յարուցեց յեղափոխականի բուռն, աճագիւտ ստեղծութիւնը, նրա մտերգին և վրձագուտ շնորհքը...

Ա զ գ ա յ ի ն չ չեղու հայ պատասգրական շարժումը, այն իմաստով, ինչ իմաստով բմբանել և մղել է այն բարիչ, աւելի առաջագէտ երկրներում, Իտալիայում, Ռուսաստանում, Լեհաստանում, Իրլանդիայում և Նոյնիսկ Յուստաստանում, — հաւաքական ու համերաշխ ճիգերով, ազգի բոլոր գասակարգերի միահամուտ գործակցութեամբ փողովուրդն էր, հայ արուած ու գաղազած փողովուրդը, հայ աշխատող և ստուգող ընդհանրութիւնը — գրեզցի, արճեստուար, պղտիւնի, մանր, համեստ ունեարկան — որ միացած իր հատազատ գաղափարական մասնորակմանութեան հետ՝ արաւ իր մաշուած ուսերի վրայ շարժման լուծեւ. փողովուրդն էր, որ աւել և՛ գաղափարի բարդիւնը և՛ յեղափոխութեան իրեզուզներ և՛ առաջամարտի գինորներ, հուշակուտ խմբակներ, փողովուրդն էր, որ լցրեց միշտ անձնեղներին շարքերը, որ սնուցեց և յեղափոխական գանձարանը իր գգուարին վտասակեց ներարեքած լուծանքերով:

Ժ ո զ ո վ զ գ ա յ ի ն — ո շ ա զ գ ա յ ի ն: Եղբարեկան անխիթեղ, շարժուած հակորնութիւն... Այդպէս է անշուշտ, եթէ մտածենք, թէ ինչքան լուրջ պատկառելի ետուլ կ'աներ այդ շարժումը, եթէ ցեղի բոլոր ուժերը համարեւելին ու օգտագործեւելին սկզբից ի վեր յոյն ուղղութեամբ, նոյն էական և գերամբարձեալ նպատակով — կ'աշմ ա կ եր պ է չ հ աւ ա ք ա կ ա ն գ ի մ ա գր ու թ ի ն ը և ն լ ա ճ ե շ ն ր ա մ ի ի շ ո ճ ո վ ա զ գ ա յ ի ն գ ո յ ու թ ե ա ն ա լ ա ա ջ ա գ ի մ ու թ է ա ն ա ա ր թ կ ա ն եր ա շ ի ի ը ն ր ը . .

Հայ մարտական կուսակցութիւնը իր ՁՅ-ամենայ գոյութեան ընթացքում շատ ճիգ թափեց՝ ուժերի այդ բարձրի համարութիւնն իրականացնելու՝ նա գիտեր, որ գա յաղթանակի պատուան է, անպայման, անհրատեալագոյն պահանջը. նա գիտեր փորձից, պատմութիւնից, որ բարեկեցիկ գասակարգերը, լինելով հանդերձ ընդհանրապէս պահանջողական, տարբերելով փողովուրդից և նրա ղեկավար արմատական մասնորակմանութիւնից, իրենց մտածումով, բնագործով ու կեանքով

ներով, այնուաննայիւ պատական որոշ վարկեաններում — ընդհանուր, սերիշ, ազգակործան սոսիի գիմաց — համերաշխութեան ձեռք են մեկնել այդ տարրերին և հզօրապէս սատար եղել նրանց ազատական թռիչքներին: Նա գիտեր, որ զա նորմալ բնական ընթացքն է պատական էւղիւստիսնի, որ այդ համերաշխ գործակցութեան մէջ չկայ ոչինչ ստորմալ ու վարկաբեկիչ կուսակցութեան արմատական գաւանդի համար, ուստի և չէր վարանում շարունակարար կոչ անելու հայ բուրժուազիայի աջակցութեան: Ապարգիւն անցան բոլոր ճիգերը, ապարգիւն — բոլոր պերճախօտ յորգործերն ու գործնական փորձերը: Եւ այսօր — քանակ ճիգ տարայ այդ յամառ ճիգերի ողբերգական ֆիասոսի հանդէպ, այսօր, երբ ստեղծին Տին պատակելի որդը շարունակում է կրկնել հայկական օրգանիզը, երբ տախաին յարասուում է իրամաքը, չհայ հասարակութեան՝ և հայ մարանչող տարրերի միջև, ջլասելով հուաքական գիմարութիւնը, լցնելով բոլոր գգայուն սրտերը կուսակցութեամբ ու ցասումով, այսօր, երբ փողովուրդը քանակ ճիգ տարայ իր յուսահատ գաղափարները յետոյ էլ՝ գետ ճում է կղզիացած, մերկ ու անդէն արնպետական մշտաճարակ հիգրայի դէմ, միջագետ նրա ճակատագրի գերագոյն խնամակալները, հայկական հասարակութիւնը, արճամարելով ինքնապաշտպանութիւնն ու այլ նման յցնորքները՝, ըստ նախնի սովորութեան կուսակցի և դիւանագիտական ֆետիշին և գարձեալ նրանից է ակնկալում փրկութիւնը... այսօր, ստում ենք, այդ դիւանագիտական փրկութիւնը, ազգային այդ անդարձաների պատահարի հանդէպ մեզ ճում է միթարուել գեթ նրանով, որ այդ ցուակգին անխիթեղի մէջ*) մեր շարժման թ ու լ ու թ ի ն ը չ է միայն նրաւում, այլ և նրա ո յ ժ ը :

Քանի աւելի առաջ գնանք, այնքան աւելի շեշուելու է այդ ոյժը, որ Տենց շարժման փ ո զ ո վ զ գ ա յ ի ն բնոյթի մէջ է նրան ազնւացնող ու շնչուորդ դեմոկրատիկ սկզբունքի և դեմոկրատիկ կողմակիցութեան մէջ... Եւ հայ բուրժուազիայի պատական գաւանդանութիւնը մի աւելորդ խթան կը լինի հայ գործան, գաղափարական մասնորակմանութեան համար՝ կանգուն ճալու իր փողովուրդներ ուղղութեան մէջ, գրկելու Աշխատանքի և նրա միլիտանտ բանակի գառը և անբնիւնլու ազգային ճակատագիրը համաձայն միջազգային աշխատաւորութեան ու ընկերգարութեան նշանագաններին . .

Մ. ՎԱՐՄԱՆԻՆ

*) «Ժողովուրդային» շարժում — և ոչ «ազգային»:

Թ Է Ր Թ Օ Ն

Ի Մ Բ Ա Ն Դ Ը

III

Ի Տ Ա Գ

Երկու շաբաթ վերջը՝ մի երեկոյ Մեանեի բերդից ինձ ուրիշ մի քանի ընկերներէ Տեա՝ նահանգական բանգ փոխգործիցին, յաջորդ առաւօա՝ դեպի Ռուսաստանի խորքերը քնելու համար Պետերբուրգից եկան յառուկ կարգադրութեամբ հայ կաշնաուորների գառը պիտի տեղի ունենար Կովկասից դուրս, հայ միջավայրից հազարաւոր վերասեր Տեառու:

Երբեմն խպառ մթննչ էր, երբ նահանգական բանգի քրանջ կանգ առան մեզ տանող կառքերը: Հաւանցիցիք մեր իրերը և ներս ժառնք բակը՝ Բոնդապետը՝ ըստ երևոյթին մի բարեմիտ ծերունի, պատերից մեզ համար մի յառուկ բանդաւանեակ պատրաստէր:

— Ձեզ կը կողպասեն, գուցէ և սպանեն, սասց նա բարեկամներն, եթէ ընդհանուր սենեակները սանեմ. այսանդ ամենքը ամենաստոր սեռակի աւազակներ ու ծարագասպաններ են, գիշերւայ ժամը 2-ին պէտք է պարտաւս լինիք:

Մեզ շտապով տարան դեպի մեր կամերան և գուռը փակեցին. քաղցած էինք ու ծարաւ. վերակացուն սասց՝ «Թէ ոչինչ անել չի կարող, որովհետեւ դրում» բանգապիտանների մէջ մեր գէձ մեծ զայրոյթ կայ, վստահուար է գուռը բանար:

— Զայրոյթն ինչո՞ւ, հարցրինք շտաբան:

— Օ՛, դուք չէք ճանաչում այստեղի բանասպիտակներին. նրանք սպասում էին ձեզ իրենց սօս սեանել, կողպակուել համար. բայց բանդապետը ի գործ հանեց նրանց յոյսերը և նրանց դուրս հանեց այս սենեակից ձեզ սեղ տնելու համար, այս պատճառով նրանք ստատիկ կատաղած են. առանձին սենեակը ձեզ բարիք է, գոհ կիցք և բաղջն ու ծարաւը արիւր լուսութեամբ: Նրանք. դեռ գուրտն են, գրանք մի ժառանգէր:

Այս բոլորը նա սասց դրան անցրից ու հեռացաւ: Եւ քանգապետի յիճծ քարիքը՝ վայելում էինք: Սենեակը կառարեւոք աղբաւում էր, քարշահոա շան բռնաւ. ճիծաններ, հաղաւ ու մի միջատներ, վնիներ ետում էին չորս կողմում. սեղ իսկ չկար նստելու. կայացուներս ցած գրինք, կնկնցիք փրանքը ու խորհում էինք լուսու: Դրումս խօսք, ազմուկ կար: Եւ յանկարծ դրան բացաւցրից մի բաւուցք ցրեց և հետը մի անգուռն, կատաղի հայհոյանք: Յետոյ երկրորդը, երրորդը... հարեան բանասպիտակներն էին, որոնք մեր գէձ սասանքը էին կրճատու: Բախտի անիրաւ հեղձութիւն. բանգի՛ բանգ, digitised by

հալածեալան, քաղցած ու ծարաւ. այս սխաւուր որչի մէջ, մի մութ ու սարսափելի տպագորի առաւ. այս բաւորը բաւական էր, անարգուում էինք նաև այս բթաւ միտ, անբխտակից խուժանից, որի համար մասնակից պայքարէի, սաննչել էինք: Մեր գուռը գլղղղում էր նրանց ուժգին գրոհի գէձ, իւրաքանչիւրն աշխատում էր միւսին դերազանցել մեզ հասցրած անարգանքով. ցատուի խօսքերը հաւաւտ արմիճի փնջակների պես զարկում էին մեր պատերին. շարքել էինք ու նսրում էինք... ու յանկարծ մեր խեղձութիւնն ու անգորուութիւնը այս քերազանց, այս վայրագ անարգարութեան հանդէպ խելախզուրեն քրքրաց. ճիծաղում էինք անստորեն, որովհետեւ միջատները շատ էին, քարշահոաութիւնը խեղղում էր մեզ. քաղցած էինք ու ծարաւ. ճիծաղում էինք, որովհետեւ այս սղբալի խուժանը եկել էր անտարեւու, միբաւորելու մեր կատարեալ անմեղութիւնն ու անգորութիւնը: Անիրաւութիւններ կան, որոնք իրենց աքառանքով ուժգնութեամբ, խախտում են դոհի հոգեկան հուսաբանողութիւնը, մարդի ներքին ետութեան լարը կարում է, արգար ցատուը. ցատուում է երծաղ, լաւք՝ զբբէլն...

Եւ մենք քրքրում էինք...

Եւ երբ խուժանը լսեց ու հեռացաւ, մենք մնացինք գարձնով մեր խոհերի Տեա, աննայր լքուրը յաջորդեց խելախզ քրքրին ու զուրիներս ցած ընկաւ կրճաբերս...

Գիշերւայ ժամի երկուսն էր, երբ մեր դասը բաղչեց ճնշալով մի մեզ հրակրեցին դուրս՝ դեպի ետագ. գոհ էինք, որ ազատուում ենք այդ հոստն սենեակից, որի համար կրել էինք այնպիսի անլուր, այնքան անկրաւ անարգանք: Հաւանցիցիք մեր իրերը և գուրս փախանք: Թանձր խուսար իշխան էր բակում. մեզիցը առաւ մեր բանասպիտակներ, ոմանք շլիճներով, ուրիշներն առանց շլիճի խիտ առ խիտ շարքերով կանչանած էին ընդարձակ բախի խորքում: Առ նրանց շուրջը քաղվածի զինուորներ, որոնք հրացանների փողերի ու փայլուն արերի ու կոճակների վրայ դողողում էր պահապանների լապտերների ազոս, գունատա լոյսը: Հարեան բակից գեռ քալիս էին, քալիս էին նարմար բանասպիտակներ: Մի սպայ և մի գրառգի՛ ախտապի ցածրիկ ծածկոցի տակ նստած՝ փորձի սեղանի առաւ, քրքրում էին թղթերի ծայքերը, այս քանասպիտակների անուանները, որոնք պիտի ճանապարհուէին այս գիշեր:

Լուսութիւն էր սիրում, լապտերուար պահապանները արագ արագ անցնում էին այս ու այն կողմի պղպան լոյսը վայրկենապիտակ տիպուում էր խուսարը լուսաւարելով մի կիտաղեք, մի զուրկ, մի թիկունք. սասցընը զարց ջոյքերով թարթում էին վեղեք, և երկու րուրեք նվզում

էին բանդի յետևի բլուրի վրայ, ուր կախաղան բարձ-
րացածների կրած գերեզմաններն էին Գիշերային սպի
հողի եր փշում և մեր անբուն ժամերից յետոյ, ցրտից
սրթարթում էինք: Գիշերները մեզմի- շնջում էին,
կամ կատակում իրար հետ: բանասրկեալները հաղում
ու անբուն Կրքեմն մի ոտք էր շարժում, մի շղթայ
շառալում, կամ Ներ ասանդիաների շոր, խոտոտ ձայնն
եր լուսւմ, սոսկում այս կամ այն գիււորին, որ անու-
շարհի էր թողել առաջը կանգնած բանասրկեալին:

Ահաւեց անւանական կանչը, որ հնչում էր Ժամերից
սակից. պատասխանում էր բանասրկեալների խմբից
մէնուսէկը առաջանալով, իր պարզը շարկածն անբը-
նում էին անուն, հայրանուն, ազգանուն, սարիք պա-
րագունքը, պատմի շարիք, ո՞ր է տարւում: Կովկասեան
բոլորը ցեղերը բոլոր լեզուներն այստեղ իրենց ներս-
կայացուցիչներն ունէին: Սովորական յանցագործներ,
գողեր, մարդասպաններ, մեծ ձամբուների աւագանիներ,
ինչպէս գաղափարական մարտնչներ, խզի, խոտքի
ազատութեան տեսիլներ, ամեն սարիքի, ամեն վիճակի
անձեր մի արտառոց, խելագար արգարագատութեան
քնահանոյթով իրար էին խաւնւած, նոյն գծերով վի-
ճակի մէջ երևում էին վրէժխնդրութեան նոյն կախ-
սայի մէջ և մերք էլ ամենքի հետ:

Պուօը ժամանում էր այն անոյս հարեցողի երազուն,
երերուն ընթացքով, որի համար շղթայ ու ազատ կեննք,
բանդ ու աշխուհ՝ միևնոյն է, ամեն ինչ ցնորք է. ու
հարցերին պատասխանում էր անպակի ձայնով, որ ստես
ուզում էր ասել. ո՞րք ուզէք կերթում, որքան հեռու
կամենաք կը բայիւմ, ինչ համար ամեն սեղ տեղիքը
է և արեգեքն էլ հոգուս մէջ և...:

Բիւրքը, վախուկ այնեամի պէս անունը լսելիս, ջընց-
ւում էր, սպանելով, թէ աս յանկը կը հարւածի. սպա-
վազում էր առաջ շղթած, անհանգիստ չարս կողմը նա-
յելով և միշտ սպանելով հարւածին Առաջորդած
հարցերին պատասխանում էր բարձրաձայն, գրեթէ
ձայնով բայց սուսւմ էր միայն անուն ու հարկանուն
մնացած բոլոր հարցերի տակ՝ աչքերը արագ արագ
թարթում էր, մի սուրից միւսի վրայ յենւում ու ձուսւմ
լուսւ կզպը զողողուն, ինչպէս լացի պատարասուող
երեխայ:

Էրացին ժամանում էր համարձակ, արհամարհու
հաստատուն բայլածքով: Պոյնիսի իր ոտքերի ծանր
շղթաների շննգը, այդ լեց ու կորովի բայլածքով
հնչում էր ներգաշնու ու ընդձուս՝ զոհի ըմբատու-
թիւնից: Հարցերին պատասխանում էր ընդհատ, ընդ-
հատ չար, գիտակից շնչոտի ուր հեգնախառն արհա-
մարհանք կար միշտ:

Հայը աւաղանում էր յամբարայւ, յոյքերը բարձր
աչքերը խոտո ու մալլ: Նա պատասխանում էր հնա-
լանգ ու անյոյզ բայց մտածիտ ու վշտաու նրա տան

պատասխանների մէջ նկատում էր մի աւելորդ բառ
չտեսելու մասհոգութիւնը ու հայացքի մէջ մի բացար-
ձակ անվասահոթութիւն գեպի գիմացիւք: Ըստ երևոթին
նրա համար ո՛չ մի թիւրբոցութիւն չկար, այս գաժան
արկածն ընդունում էր, որպէս շարիք և կրում էր
որպէս շարիք. նա գիտէր, որ այս շարիքին մասնակից
են բոլորը — բանեղապէս ու պահակ, սպայ ու գիււոր,
ու գիտէր նաև, որ ինքն անգոր է ու պիտի կրի, որով-
հետև անզոր է:

Թուրքը առաջ էր դալիս ինքնամոգի, դէմքին անմեղ
զոհի, նահատակի արտայայտութիւն: Քուսւմ էր, թէ նա
բնաւ չգիտէ, թէ ինչո՞ւ է այստեղ, թէ մի անբաւ-
թիւրբոցութեան զոհ է, փոյթ չէ նոյնիսկ եթէ մի
քանի մարդ է սպանել: Հարցերին պատասխանում էր
մեղմօրէն ու խաղաղ, գլուխը ին, կարեկցում լուսւ
բուցանելու շնչով և պատրաստ աւելին ասելու, աւելին՝
քան պահանջում է, բայց միշտ ինքզինքն արգարա-
ցնելու ձգտումով:

Կովկասեան լեռնայանը ձիուն ու բարձնէ, արժի
հայեցքով ու միշտ կատաղ, գաղաղած, առաջանում
էր խիստ ու ցափուր շարժաններով. թւում էր, թէ նա
ուրբերի սակ արարում է այն օրէնքը, որ եկել էր իշխե-
լու նրա հարկին երկրի բարդ ու սովորութիւնների վրայ,
ուր սպանութիւնը՝ վրէժխնդր արգարագատութեան մի
նէ է, մեծ ձամբու թայլուն՝ մաստակ, ըմբատութիւնը
կառավարական պաշտանաների գեմ դիգիտութիւնն: Նա
պատասխանում էր մալլ, թաւ ձայնով, կրկորդի մէջ
ուր թշնամոկան ընտա շեշուն էր ետունս:

Եւ իւրբանդից հարց ու պատասխանից յետոյ՝
սպան բարձրաձայն հրամայում էր՝

— Եուզարկել:
Եւ երկու ու ժեղ, յաղթանգում վերակացուներ վայր-
կենպակե փետին էին տապալում կապաւորին, մերկու-
ցնում ասները, բանգում կուրքը, բրքում գրպանները,
գրեթէ բոլոր ծաւքերը, բոլոր կարերը, բոլոր խոր-
չերը, ուր հնար էր թեկուզ մի տանք թագցնել: Ետև
զարկութիւնը վերջանում էր և երկու սխուտար գիւ-
ւորներ առաջնորդում էին կալանաւորներին, կանգնե-
ցնում կապուղ շարքերում և ձեռքի շղթայով նրան
կապում էին իր հարևանին:

Ըուստաց էր արդէն արեւելքը մեզմիւ շառագու-
նում էր, շրջակայքի այգիների ծաւերն ու բլուրները
կամացուկ դուրս էին սողում խուտարից ու ծրարում
աւելի և աւելի յաստարեան Դեռ կանչը շարժանիւում
էր, գեռ էտապի շարքերը թանձրանում էին հա՛ թանձ-
րանում: Եւ և իմ ընդերները վերջիններն էինք. երեք
ժամ ամբողջ գիտում էինք ջառափին տեսարանը՝ սպա-
սելով մեր հեթեթիւ Առաւստեան ժամի հիեմ էր, երբ
մենք էլ խուզարկելուց յետոյ՝ բունցինք վերջին շարքը:
Ըստպը կազմ ու պատրաստ էր: հարկաք յիսուն

բանասիրեալ շրջագաւած հարիւր զինւորներով Ըզը-
 Թայփիրները սակաւ բացառութեամբ բռնում էին
 առօրին շարքերը. մի բանի առա կանայք, նոյնպէս գա-
 տադարուածներ, նստեցին մեր իրերը ամուղ սալլակի
 վրայ Սպան հրաման աւել, բանգի լայն, մեծ գարատը
 հանգիտորապէս բացեց և մարդկային մութ զանգ-
 ւածը շարժեց առջ որոս ու շտապչեւեմով

- Ծոծրակներին, յառաջ, հրամայեց սպան
  - Ծոծրակներին, յառաջ, կրկնեցին զինւորները
- բռնադատելով իւրաքանչիւրիս հայեացքն ուղղել առաջից
 գնացողի ծոծրակին և այդպէս քայլել:
- Ըստպէ՛ջ, հրամայեց սպան

Ու այն ժամանակ կտատութեան մի հոգ՛ գորհեց
 զինւորների վրայ Մեզ հրհրում, ըլում, մղում էին
 առաւմները, դար ու փոսերից, բար ու խիճերի վրայից:
 Յիսուս շղթաների շինելը, բազմաթիւ ոստերի գոփիւնը,
 զինւորների կտրուկ ու շը նկատողութիւններն ու հայ-
 հոյանքները և մանաւանդ՝ բարձրացած թանձր փոշին՝
 շուտով մեր ձամբան գծոյք գործրին Մենք գնում
 էինք Տէ Ի Տէ, անբարձր, իրար հրհրելով, փոշու օձ-
 պերի մէջ ոտքից գլուխ սպիտակած, ասնջւած ու ցաւ-
 կոտ, որպէս հարածական հոգիներ: Մեր ձակամներից
 քրտնքն եր ծորում կայլակ կայլակ ու խառնում
 փոշու հետ ցեխ կազմած երեսներին, և մեր կրծքերից
 անէքեր խուլ մոճոցներ էր բարձրանում: Անքուն գի-
 շերից, քաղցից ու յապտածութիւնից ուժապառ, մենք
 գժւարութեամբ էինք բարձր աղլիս մեր ծալուղ նկնկրը.
 ուրիշներն իրենց շղթաները, ամենքն այս անյայտ, ան-
 խորհուրդ անիրաւութեան դժամոս բեւը. բայց պէտք
 էր շտպել, վազել, առաջ անցնել զինւորների հայ-
 հոյանքներից ու բիրտ շարժումներից ազատ մնալու
 համար: Իրբ առաջին շարքերը յանկարծ դէժ էին առ-
 նում որևէ թմբի, փոսի, խրամատի ու թափով ընկրկ-
 ւում, յետևի շարքերը գայիս ուժգնորէն զարհուում էին
 նրանց, և կրծքերի ու թիկունքների բաղխումի խուլ
 թնդիւնը, մարմինների կոպկոպումը շղթաների այլաճակ
 շտապչին միացան՝ բարձրանում, ասարժում էին ու
 խուլ արձագանքներով կրկնում հետաւոր այգիների
 բլուրների մէջ

- Ծոծրակին, ճչաց զինւորը հրացանի կոթով հըն-
 ւով իմ հարևան եերուկ թիրբին, որ անընդհատ վա-
 ղում էր, աշխատելով միւսներից յետ շնալ:
- Թիրբը չհասկացաւ ուսուերէն
- Ի՛նչ է ստում, գլխից մտառաջ, դարձաւ նա դէպի ինձ
- Ասում է, նայի՛ր գիմաղինից ծոծրակին
- Ապա այս անիրաւ ձամբան ինչպէս բայլեմ, ակր
 կ'ընկնեմ, եթէ առաջն շնայեմ
- Զգիւեմ, սասցի
- Ասումս բէլա սայքել, ուսու, հեծեծաց թիրբը
 շտապը բաղաբ:

Փոշու, շղթաների, քրտնի, սիմնների այդ թանձր
 ու մուլլ զանգւածը այժմ պղտոր հեղեղի պէս ասար-
 ւում էր փողոցներով աւելի ու աւելի արագ, աւելի
 հապճեպով, անմիտ, անամական ու խելագար մի վազք,
 ուր այլ ևս պատճառն ու նպատակը մաշեւ էին զահերի
 և վարիշների գլուխներից և մարդիկ իրար հրհրելով,
 իրար կոկիկահովով ասարւում էին շիմանալով ո՛ր, ինչու՞,
 զիտէին միայն, որ հայհոյանքների ստորափը կայ և
 հրացանների սպառնալիք բարձրացած կոթերը:

Փողոցները գնու ամայի էին. մեր հառաջանքն ու մեր
 անէքը շղթաների շինելի հետ բարձրանում, գալաբ-
 ւում էին օդի մէջ մեռնող օձի պէս ու զարհուում էին
 պատերին, հեծեծում լուսամուտների տակ, շանգում
 փակ դռներն ու անցնում երբեմն այս կամ այն լուս-
 ամուտով վարագոյրը յետ էր բուշում, խռոված, քառ-
 թաթախ մի դէժը ծրարում էր ապահու վրայ, կու-
 նացի մի գլուխ էր երևում վախկոտ ու բերանարաց,
 ապա շտապով ծածկւում էին, անշուշտ սարսափած
 տանջների ու անիրաւութեան այս զարհուրելի թափօրից:

Իմ առջեից գնում էր մի բարձրահասակ լեռնական,
 վախ, քամած, ուժապառու նստեւում էր նրա պա-
 րանոցի դուրս ցցած շղեղից, երեսի ծոճուող ոսկոր-
 ները, կորացած թիկունքը, նա հիւանդ էր. փոշուց ու
 վազքից խեղզւում էր, շըր ու ընդհատ ընդհատ հազում,
 և անասելի ճիգեր էր գործ դնում բաշ ապու ոստերի
 ծանր շղթաները: Յետ էր մնում շարունակ, կապած
 դաստաբը քաշ էր ընկնում հարևանի բազուկից, այն
 ժամանակ լուսում էր զինւորի խրտա կողը, բարձրանում
 էր հրացանի կոթը և հիւանդը ցաւազին երբորմեծե-
 լով, կրկին նետում էր առաջ ինչպէս կարող էր: Մեր
 նողմած ձամբան վերջ չունէր, փճբախաղ գերմարդ-
 կային ճիգեր էր գործ դնում շարքից յետ շնալու հա-
 մար, բայց անիրաւ շղթաները շտտ էին ծանր, շտտ էին
 կրծոտում շորացած, անոյժ ոտները ու բաշում, յետ էին
 պահում իրան: Այնուամենայնիւ վազում էր, վազում,
 մերթ յետ էր ընկնում դիպումս յետևից կեղի կրծքին,
 մերթ թափով նետում էր առաջ և զարհուում առջևին
 թիկունքին, երբուում էր դար ու փոսերի մէջ, յեծւում
 էր հարևանին՝ չ'ընկնելու համար, ու մէկ էլ յանկարծ...
 ընկաւ երեսի վրայ, մնաց անշարժ: Ըարբերը վարկե-
 նապէս իրար անցան, հրացանները հորիզոնական զիրք
 առան, օւխերը դէպի մեզ: լուսեց անդուտն հայհոյանք
 ու կատաղի ոտնոցը զինւորների. թափօրը կանգ առաւ:

- Ոտքի, ճչացին շորս կողմից զինւորները. ի զ՛ուր...
- Եւ ընկած էր շղթայակի հիւանդը, երեսը թաղած
 ձամբի թանձր փողու մէջ բերանից ժաթթում էր մուգ
 արևնը նողկալի շաղախ կազմելով Տողի հետ, ընկած էր
 օրհասական, անյայտ, գողգողում էր, ցնցւում էր, գեախնը
 շանգելով իր սովորացած ձեռներով Գար լուսթիւն
 իճաւ ճնշեց, խորտակեց մեզ և մեր դահիճներն իսկ

ասանեցրելն Մօսեցան, բարձրացրին, երկու զինւոր մտան թևերի սակ, հասցրին սայլակէր, որ մեզ հետևում էր, նետեցին պարկերի վրայ անշունչ դիակի պէս և ցաւի համբ թափօրը կրկին շարժեց առաջ, այս անգամ գանդալ, յամբարայլ, որպէս յուշարկաւորների բազմութիւնն Գժտախտ շղթայակիրի արկածը մեր վարիչների բռնթ ուղղորդեալ ու կարծր սրտերի վրայ ընկաւ ինչպէս թափեցուցից մի ցոլք. մեզ այլ ու չէին բշուռ, չէին հայհոյում:

Հասանք երկաթուղային կայարանը:

Եթե-ու-թի վերստ արարածութիւնը անցել էինք ժամ ու կիսում մեր շղթաներով, յոգնածութեամբ ու անջանաքով Գինչ գնացքի ժամը, պէտք էր սպասէինք դարմանալ երկու տու. ինչո՞հ համար էր ուրե՛ք այդ վայրենի, այդ յիստաւան վազքը...

Կեն յանրաւութիւնը միշտ նաև մեծ բթամտութիւն է ..

* * *

Կալանաւորների գնացքը...

Յածրիկ նեղիկ վազքներ, որոնց առաստաղը մարգուղիէին է իջնում. փոքրիկ յուսածուաներ երկաթէ վանդակներով պատած՝ որպէս գազաններ փոխազրոյ կառքերը և բոլորը կեղա ու միջաններով լեցուն:

Եւ հարիւր յիսուն կալանաւորներ երկու կողմ զինւորների շարքերի միջից անցան, ներս թափեցին այս գազադանման վազքները: Ընկան, ով ուր կարող էր, ինչպէս կհարող էր սեղաւորեցն Զինւորները կայանաւորների ձեռնակապանները հանելուց յետոյ, հրացանները կազմ ու պարտաս՝ շարեցին գունդերի ու լուսաձուանների առաջ:

Անքուն գիշերից ու յուսաբացի այն խելագար վազքից յետոյ, այս վիճակը հանգստի հմայքն ուներ. կարելի էր նստել, ենկները ծալել, կամ ձգել, կարելի էր նայել հեռուն, խորհել, թեկուզ քաջաց ու պահակների անթարթ հայնացքի առաջ եւ կալանաւորներից ոմանք անմիջապէս քնեցին նստած սեղում գլուխները կրծքերին քաշ և իրանները երկուսակ ծալած: Աւրիշները զօւլս քաշեցին պարկերից մի-մի կտոր շոր հաց և սկսեցին կրծոսել: Հիւանդ լեռնակամը ձգեց մի գարկի վրայ կիսախուփ աչքերը ցածրիկ առաստաղին յառած, սենդից շորացած շրթուները կրծոսելով մեղմու նվզում էր:

Եւ գործար... մայիսեան արև, մայիսեան գաշաբեր, որոնց միջից որոտալով անցնում էր գնացքը անյայտ սանջանքների, լուռ ցաւերի, համբ կսկիծների իր ծանր բեռով: Յետոյ կայարանները, ուր միշտ ամբողջներ են ետևում, գունաստ ու գունհիկ իրենց սովորական հրճուցով, անց ու գարձով, հեքոս ու ետսէք շարժումներ:

րով, միշտ պատրաստ արթելու, ոտնահարելու, ձիւղու մէկին, վաղբեան առաջ նպասակին հասնելու համար: Աւրիշները բերանաբաց, հեղզօրէն անգործ, անցուդարձի, ժխորի սիրահար հանդիսառեաններ, որոնց երազուն ունայնասիրութիւնը չգիտես ինչ մի արտառոց հրապոյր է գանում մարդկային մեծ համաժմուռներին, վարքով խուժանային աշխուհոսներին, անցուդարձի, պատկերների այս յարափոփոխ շարքի մէջ: Այս խուռն բազմութիւնը մէկն ու մէկը ցոյց էր առախ հարեանին երկաթապատ լուսածուաներով վազքները, ներսի կիսախուսարի գուռնատ ու մուլլ գէմբերը: Ոմանք առաջնում էին աւելի մօտ այն սխառուր հետաբբերութեամբ, որ մղում է մարդուն իր նմանի սանջանքը շատ ծոսից սենյանը: Աւրիշները՝ անկարեկիտ ու պաղ հայնացքով գիտում էին ու անցնում, և շտտերի համար դարձալի էին բանագային այս բոլոր սարք ու կազմը, այս հարիւր յիսուն հոգու բազմութիւնը սպանդանոց տարւող անասունների պէս իրար վրայ սղմած գարշահոտ վազքներում:

Եւ յետոյ՝ ինչ է կարեցնութիւնը այն ուժեղ զգայաացունց համոյթի հանդէպ, որ ի սես իր նմանի սանջանքին համակում է բռն, անսանակու ետթիւնները: Կալանաւորների, թիպարտների, մահապաշտների թափօրները, որ գիտակցօրէն փուռմ են հրապարակներում ու փողոցներում վարքով կառավարութիւնները, ուրիշ նպասակ չունին, բայց եթէ անսանջանկ ամբոխները, նրանց անկնաստար, վառվար բնազգները շարժել:

Ահ, բռնութեամբ անւած, մարակի ու կրունի սակ ճղւած ամբոխը, անգիտակից ու անզգայ, որպէս անասուն, միշտ պատանդանմ է բոլոր բռնութիւնների, բուրբ անիրաւութիւնների:

Եւ մեր գնացքը անցնում էր այս ամբոխների աւաքերի առաջից ու վերստին թաղւում մայիսեան արևի, մայիսեան դաշտերի մէջ: Թարմ ու մտառը բնութիւնը ինչպէս միշտ՝ փարթածօրէն փուռ էր ամեն կողմ իր գեղն ու բուրմունքը: Գարձաւ թռչունները ձախում էին ջինջ էթներում, կպպական լեռները հեռում մշուշի մէջ, հառաչ ու հօտեր թափառում կանաչաւառ մարգերում և ծառ ու ծաղիկ, շող ու բոյր համասառած, ծովածաւալ էփոփում էին հորիզոնից հորիզոն. ու մեր շարժական դժոխքը ունցող ու գրգռելով անցնում էր այս հրաշագեղ բնութեան միջով, որ սես մեր ցաւի կսկիծն ու մեր հոգիներում ետացող, պրկւած ըմբոսաւութիւնը մարակելու համար էր այսօր այդքան գեղանի, այդքան հրապարկէ:

Ոչ, անկարելի է զգալ այդ հակադրութեան յարուցած սուր կսկիծը, առանց անձամբ ճաշակելու նրա բոյր գառնութիւնը: Դիտում ես լայնարձակ հարուստ բնութիւնը, պարտառ արևն ու իր շողերը, լայսերով ողողւած այդ կանաչ բլուրները, այդ անծայր հեռուն, որ ապա, սրձակ կեանքի խորհրդանշանն է և այդ

բորբը ընդ թոււմ է այնպէս խորթ, այնպէս անմաս-
 չելի, երազուն Թոււմ է, թէ նեւաւած ես մի ցուրտ,
 գաժան ու մեռած սառչի վրայ և դասապարտւած ես
 գիտելու այս խուսափող պատկերները մի ցնորական
 աշեարհի, որ այնքան Տրապուրիչ է, այնպէս մօտ, բայց
 ունչասանելի, յուսահան անմասաշիտի դեմքեր Երարուը՝
 կիշիչ, ունյաթելի եռում է կրծքիդ սակ, ազատու-
 թեան բուռն սենը հագիդ է փոթորկում, խնթ ու
 ցափոտ յոյգեր, սանելութեան, վրեժխնդրութեան, աւե-
 բածի բուռն զգացմունքներ փոխ առ փոխ երակներիդ
 արևուն են հրգեհում, ուզում ես կախել լուսամուտի
 վանդակապատից, առանձնորով կրծառել ժանգոտ երկաթ-
 ները, Ճշու երկրի ճակատի մի սրբապիղծ, մի խելագար
 Խոջ և թրել աշեարհի երեսին...

Գնացըռ ունեւորդ ու շաշեւորդ անցում էր մայիսեան
 դաշտերով, մայիսեան շողերի միջից. հմայիչ պատկեր-
 ները խուսափում էին իրար յեռակից: Կեանքի ծով կա-
 բօւող համակեց ամենքին, և այդ կարօտն էր, որ նախ
 մեզմ, ապա աւելի և աւելի յուշիչ շեշտերով թանձ-
 րացաւ ու բարձրացաւ մի քանի տասնեակ կրծքերից:

Կալանաւորները երգում էին... հակառակ գինւորների
 ստատ ու հրամանին: Քնածները զարթեցին ընդստս,
 հիւսնդներն իսկ ցնցեցին, և հայ ու վրացի, ուռու ու
 լեռնական, բիրդ ու թիւրք, փոխ առ փոխ սարբեր
 լեզուներով, սարբեր շեշտերով երգում էին հայրենի
 լեռների, հայրենի գաշտերի կարօտը, կեանքի, ազատու-
 թեան այնպիսի, հզօր երգէր Եւ այդ երգէր, մերթ խորիս
 ու հպարտ, մերթ ողբաձայն ու գալարուն, խեղդած
 Տեկեկանքով դուրս էր սողում նեղիկ լուսամուտներից,
 փարուն էր քամիներին ու փուռում աղաւա, արձակ դաշ-
 տերի վրայ:

Եւ գնացքն անցում էր մայիսեան դաշտերով, մայի-
 սեան շողերով ողբաւած:

ՅԱՐԱՅԻՐ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Ս Ո Ւ Ի Դ Ա Ն Գ Ա Վ

Մուշ, մայիս

Մեր բնակավայրը հեռագեան էր վերագաւտայ իր
 հին, արևունտ օրերուն... Մթնոլորտը դարձեալ մթա-
 գնած է, բուռութիւնները ճնշող են: Եթէ հայ ժողո-
 վուրդը հին և աւելի մասլ օրերուն ընդունակ եղաւ
 կուելու իր գոյութեան և ստորրկան ազատութեան
 համար, այսօր աւելի յանգունեղն և աւելի ուժեղ պիտի
 պոսթկայ հայ ի ն ք ն ա պ ա շ ա պ ա ն ռ թ ի ն ը,
 որովհետև... այս կացութիւնը համբարութեամբ ասնելը
 արգեն անարգանք մըն է:

Դեպքերը այնքան սովորական են և այնքան յաճախ

կը կրկնին, որ մեր շիղերը բթացած են, անկարող խոք
 կերպով զգածուելու:

Պէկերու և Ըէխերու գաղանի ժողովները կը շա-
 բուռնակին: Պարզ խօսակցութեան մէջ իսկ բերդերը
 ես չեն մար ընելու իրենց սպառնալիքները հայերու
 հասցէին:

Հարկահաւաքներ և իրենց ձիերը ձրի կը կերակրեն
 գիւղերու մէջ, ծեծը սովորական երևոյթ է դարձերու
 հաւ և ոչխար մորթել տաւոց դրամի, կաշաք ասնել
 յիւզացիներէն ևն: Այդ սեսակի խղիղներու մասին
 կառավարութեան գլուխ ալ չունի մտիկ ընելու:

Մշոյ բազարի մէջ թիւրք աղաներ հեռագեան գա-
 ժան կը գունան: Անցեալները թիւրք մը հայ մագործի
 մը կը ծեծէ, անոր համար որ եղած լաւ միսեր Եսխեր
 է և գէշ միսերը թողեր է, իրը թէ հայը առանց իր
 հրամանին իրաւունք չունի առևտուր ընելու:

Ուրիշ թիւրք աղա մը, չուկայի մէջ կը հայհոյէ հա-
 յերուն և թիւրքերը կը հրաւիրէ շարդի, որովհետև
 եկած աժ մտքը թիւրքերու պատերազմական զիբթի
 մասին նպատաւոր չի խօսիր: Հայ մը, գիւղէն բերած
 իր փայտերը Եսխելու համար համարձակած էր թիւրքի
 ներկայութեան հայու մը հետ ալ սակարկել: Բիւրբը
 գոգուում, ստիկանի ներկայութեան, կը ծեծէ հայը...
 Կառավարութեան պաշտօնեան չի միջամտիր:

Այս ձեռն ձիւն ստա եկած էր: Գիւղացիները կեն-
 դանիներու համար սնունդ չունէին Յ զը. գնւած խառը
 20 զըշ հազիւ գանէին: Այնպէս որ գիւղացին իր
 գոժէշի և եղան գնով դարձ ա՛ն պարտաւոր էր գնել,
 որպէս զի գարնան կրնար վարուցանք ընել Բուռութեան
 աղեալը բաւական չէր հայ գիւղացիին, շրջակայ պէկեր
 և աղաներ իրենց առատները և ոչխարները զանազան
 հայ գիւղերու վրայ սաժմածն են պահելու համար: Հայ
 գիւղացին իր մէկ հաստի լծկան եզը չի կրնար պահել
 ո՛ր մնաց — ձրի՛ թիւրք պէկին սաւար ու ոչխարը պա-
 հել... Գործնալ սովորով դրամ առնել, ս ա լ ա ֆ ը ն էլ
 ու պէկին կենդանիները պահել... Պատկերը բնու հին
 ղեժիմի օրերէն չի սարբերիր:

Մէկ քանի հայ գիւղեր արգեն կը ապարտաւորն
 դուրս շարտելու բերդերու և թիւրքերու կենդանի-
 ները, Հեռականքներու մասին մտածել հմար չէ... Յարա-
 բերութիւնները սաստիկ լարած են, հայեր, թիւրքեր
 և բերդեր գէժ գէժ... Անխուսափելի են ընդհարում
 ներ, սպանութիւններ և թալան...

Կառավարութիւնը՝ միշտ ենթարկւած է շր օ ֆ ն ե-
 ր օ լ ն և պ է կ եր ու լ ն՝ բնու չի մտածեր առաջն
 առնելու նման գէպքերուն, որոնք մօտ ապագային
 կըսպանան արևունտ կերպարանք ստանալ: Այդ պա-
 րագանքներուն՝ յուսահատ հայը, աւաղ, իր բաժով և
 մանգաղով է, որ պիտի դիմէ իրենապաշտպանութեան՝
 սպառնալիքներ թիւրքի ու թիւրքի դէմ...

Կ.

Վոյի մայիս 28

Մինչդեռ ամենաբարձր հաստատանքային սկսած միջև վերջին գործիան, իրենց հետ ունենալով նաև էջրաֆան գառը, կը կտտին յճոփրագ գարառաշրջը՝ անուհից, անբա՛ն քայլը, ասբա՛ն Տճայիշ... անդին թէ գործով և թէ շարժ ու ձևերով, բարորո՞վն հակառակը կընեն, հարկաւ միմայն հայրուս հանդէպ...

Քիչ առաջ, սեղալս թիրք վաճառականներէն մին, Նմին էՖէնտի (որը հայերու հանդէպ, հայերն էլ իր հանդէպ միմայն յարգանք են տանել) ապառկինը գանձելու համար շըլան կ'ելնին Գործը ընցնելէն վերջէ երբ գանձած գուճարներով և երկու ձի իր հետ միս մինակ կը վերագառանայ դէպի սուն, Համաշէյի և Ղարաղըլ հայ գիւղերի սահմաններում, անյայտ շարագործներէից թէ կըսպանուի և թէ կը կորսուի:

Որովհետև սպանուող ինչ որ հաշի համար ընդհարում էր ունեցել թիրք աղաւթից յայանի Ֆէհիմին հետ, որ ծնեկան էին փողոցին մէջ և որ զլիստորն և, հանգուցեալը այցելած էր նաև անոր գիւղը Վոլաճարաֆան ապառիկ գանձելու, այդ պարագաները ինկատի ունենալով, անոր եղբայրը և պարագաները սպանման լուրը առնելուն պէս, Ֆէհիմին վերագրեցին որպէս վրէժխնդրութիւն Եւ որովհետև վերջինս կը գանուեր Վոլոճում, անմիջապէս ձերբակալել աւին:

Ֆէհիմը, իր գազանային հակաձեռքով վաղուց յայանի է թէ անցեալում և թէ ներկայիս—նա իր ազգեցուձեամբ թիրք աղաւթի մէջ, առաջին սեղը գրաւուցներէից է. ուստի բանտարկութեան լուրը առնելուն պէս, իր ասորիանի աղաներից Հիւսեփն և մի բանի ուրիշներ կըշտապեն հոս և կորուկ պահանջ կը զնեն կառավարութեան—կամ Ֆէհիմին որձախուս, կամ թէ չէ... իրենք կը յարձակին Բացի այդ, մու՛կ անկիւններում սեղի ունեցած անց ո գարձերից յետոյ, սպանածի ազգականներն էլ կը փութեն իրենց համազօր և կը պոտան, թէ յհայերն են սպաններ Մէհման Նմինին... Ու կըսկսին սպանալիքներ սեղալ հայերու հազգէին Գործը այնտեղ հասու, որ մի բանի որ Վոլայ 500 սուն հայութիւնը կծկած ձեաց իր աների մէջ—հոս գողի սակի

Ի՛նչ սակ կուզէ, Ֆէհիմը, ընդամենը մէկ օր մնալով արգելափակ, աղա սրձակեց... որից յետոց սկսեցաւ հայաժանդն ու խառութիւնը Համազաշից փրկի հայութեան դէմ, ծծծ, ջարգ և ստիպում—կամ սպանութիւնը ձեր վրայ վերցրէ, կամ թէ չէ ոճրագործը ցոյց աւերք... Գիւղացիներից մին ձերբակալած և հոս բերած բանտին մէջ արևելայ ծծծի ու ջարգի սակ, կը պահանջուի—կամ սպանութիւնը իր վրայ առնել, կամ սպանողներից ցոյց առլ Տղան, որպէս զի ինքզինքը աղառ այդ սանջաններէն, կըսկսի անունների շարանը իրենց գիւղից, կը մասնէ անոնց, որոնց հետ թերևս անհաստական գձուս հաշիներ էլ ունեցած լինի... Եւ

կառավարութիւնը մեծ զիւս արածի պէս կը փութայ հոս, կը խուզարկէ խառօրէն և մի բանի անպէտք զենքեր գտած, յիշեալ անձերն էլ ձերբակալած, յաղթանակներէն կը բերէ ու կը լեցնէ բանուը...

Պժողովրդագրաբան յարըրող կառավարութիւնը, եթէ բարդ ոճիրների հանդէպ ցուցներ նման փութկուտութիւններն ու խառութիւնները, ո՞վ չգիտէ որ Թիրքիան այս օրին չպիտի հասներ... բայց թէ ի՛նչ կանեք, երբ այսօրայ սխուր անկումին մէջ ալ, նա Եսիկին խարական ոչիով է որ կը շարունակէ իր ընթացքը:

Պահարկներ կառավարութիւնը, հայուն Ֆէհագ սեանելով խիստ պարտաբի ենթարկելով կը խէ շնորհին, փասած ու փանգոտած զենքերը . Մինչդեռ անգին, իր աչաց առջև, Ֆէհիմները, Հիւսեփները, Փաթիւները, շէյիների հետ ձեռք ձեռքի տաւած կը զնեն իսլամներին, պատրաստութիւններ կը սեանեն... Կառավարութիւնը միշտ անոնց հետ է, որ կը խորհի ու կը խորհրդակցի... Օր ցերեկով քրտութիւնը զինած կը պաշտի, նոյնիսկ Վոլի մէջ, որ կեդրոնավայր է...

Եւ զեռ կան միմայն աղանիներ, որոնք հալած իւզի տեղ ընդունելով յճոփրագ-գարառաշրջը՝ կնդ նշանաբանը, կը յուսայ թէ շէրիստական Թիրքիան պիտի բարեկարգի եղբր...

Երգեկա, մայիս 10

Լեցիք Սարգիսնց տան պայթումը... Թէ ինչպէս եղաւ—այդ գաղտնիքը հետերին տարին նահասակած երիտասարդները: Խուզարկութեան ասեն գտան բանի մը ուսմբեր, մեծ մասամբ պարագայ խուզարկեցին սովորիչներու և զեօքմաճիներու տները, Սարգիսնց անէն տարան փամփոշաներ: Առջի օրը բանտարկեցին 20—30 մարդ: Կամոց-կամոց արձակելով, այժմ կը գտնուեն բանուը 6—7 հոգի:

Թէ ինչ թուղթեր, սօքիմաններ գտնւած են Սարգիսնց տունը — յայանի չէ: Ամեն պարագայի սակ կառավարութիւնը չուզեր ըստ երևոյթին մեծցնել խնդիրը... Երեք նահասակները սքանչելի աղաք էին մանաւանդ Սարգիսը Ուրիշ անձ մը, զեօքմաճի Խաշիքը, ինքզինքը զարկից ուրիշ տան մէջ, շատ մը գաղաւնիքներ տանելով իր հետ...

Նըսն թէ ամեն գեղութենէ բարիք մը կը ծնի: Նոյնպէս այս գործէն ալ այժմ կը նշմարին բարեբար հետևանքներ: Թիրքերու վրայ մեծ երկիւղ ազգած է: Ռուսներէն կը սոսկան: Երբ միշտ Օսման փաշան սեանել գացեր էին մեր մեծերը և եպիսկոպոսը, միշտ կըսէ. յեղբայր, թէ և ես այս գործին մէջ պիտի խառնուիմ, ամմա... ձեզմէ հետու ըլլաողը Ասուածոյ մօս կըլլայի ես ձեզմէ կը վախնամ... Եւ

Վ Ե Ր Զ Ի Ն Լ Ո Ւ Ր Ե Ր

Ս Կ Ս Ի Ա Ս Է . . .

Մեզ հետադրում են, Սարգսիսի վրայով, հետեւալը.

Մեր ՄՏէն նոր յարձակում գործեց. վայրն էր 400 մարդկանցով ու երկու թնդանթով յետ նահանջեց, այն ժամանակ քրդերը ներս խուժեցին Բողազքեան հայ գիւղը, քշեցին նստիքը: Անհետացած 15 հոգի

Ահա մի նոր հեռագիր, որ ստանում ենք վերջին պահուն ուսու-թիւրքական սահմանադրւից և որ նոյնպէս ծանուցանում է «դէպքերի» սկզբնաւորումը.

Զուեզի (?) պատուութիւնից յետոյ հայաբուր բերդերը յարձակեցին Գիրանց (?) և Կարճակ հայ գիւղերի վրայ շայերը զիմադրում են: Ղրկւած են չորհրդ:

Իսկ թէ՛ առաջ — Մեր ՄՏէի արշաւանքը, Բողազքեանի գրուուած ու կողոպուււր, 15 մարդկանց անհետացումը..

Ինչ է կատարում այս վայրկեանին այն հեռուոր զօժուրի մէջ, ի՞նչ կարող է առաջ գալ վաղան օրը... սարսփեի է մտածել: Մի բան պարզ է. սկսել է նստիչները, գուցէ նաև արևնոս ճակատամարտների շարանը, վերականգնել է բարբարոսների արշաւը և նոսադ, արևնուշաք բերդութիւնը, նրեն ոտից ջգլուի գինւած, սլանում է զանգածօրեն դեպի «Ֆլան», դեպի իր յաւանանական ողջակէզը, գեւէ է բարբառած սխորձակներով և ստամբերի կրճաղոցով, յափշտակելու այն համեստ ստացածքը, որ ձեռք է բերել զՏՏ 4—5 տարւայ դասձանագրական» «էժիմի առի, գնում է նաև վրէժխնդիր լինելու, պատժելու Ֆլային, որ նոյն սահմանագրութեան շնորհիւ անցել էր մարզու կարգ և ազատ ու համարձակ խօսում էր, գրում, բողոքում իր գարաւոր գահճիների գէժի:

Սկսել է «դէպքերի» շարանը. հեռագիրը—պարզ ու անողորմ իր լսկանիկ օճի մէջ — ծանուցանում է այդ առաջի ու արեան վայրերից, «Շայերը զիմադրում են», և մեր սիրաը ձմւում է, մտածելով, թէ գուցէ այսօր կամ վաղը Սայ մարտնչող երիտասարդութիւնը այնտեղ, քրդական սպառազինւած փոձմաւների դէմ յետ կը նահանջէ պարուած, ուժասպառ... որովհետև յունի զիմադրութեան բաւականաչափ միջոցներ, որովհետև հայ ունեւոր գոտակարգը, հայկական բուրժուազիան, մի անգամ ևս խուլ ձայն անձնւերների կոչերի հանդէպ, մի անգամ ևս բուժ, ապկար հանդիսացաւ ըմբռնելու վայրկեանի պահանջը, հասկանալու կացութեան վտանգները և զարհուր փարեց միակ ու միակ դիրքութեան խորին»—գիւրանազիտութեան..

Ա՛հ, թող այն արևնը, որ այսօր գուցէ առատօրեն աղբրում է հայ մարտիկների երակներին — փրկելու համար ժողովրդային զանգուածները մի նոր ցիկլանի արձաւորներին—թող նա ժայթքէ հայ սպգադաւ ու

անդիսակից բուրժուազիայի և նրա ապկար իդեոլոգիաների խղճի վրայ..

Կ. Պարեց հեռագրում են *Temps*-ին. Քրանսիան առաջարկել է պետութիւններին՝ անմիջական ձեռնարկելու «էֆօրմներ գործին»՝ Հայաստանի մէջ նշանակելով կայսերական մի բարձրագոյն կառավարիչ Արևելեան Անաստուի վեց վիլայէթների վրայ Այդ առաջարկը ներկայումս քննուած է պետութիւնների կողմից:

Echo de Paris հետեւեայն է գրում այդ առթիւ.

Ռուս կառավարութիւնը, որի հոգիներ վրայ տերօրեն անդրադառնում են Թիւրքահայաստանում անցի ունեցող անկարգութիւնները, որոշ ժամանակից ի վեր ուղղել է պետութիւնների ուշադրութիւնը հայկական վեց վիլայէթների վրայ, հասկացնելով, որ անհրաժեշտ է վերականգնել այնտեղ վարչութիւնը Այդ վերականգնութիւնը աղաւ և արդիւնաւոր դարձնելու համար, անհրաժեշտ է, բնականաբար, որ յիշեալ վեց վիլայէթներին տրուի որոշ ինքնօրինութիւն (*autonomie*) և որ այնտեղ հաստատուի եւրոպական հսկողութիւն: Ռուսաստանը շեշտելով հանդերձ, որ ունի այդ վայրերում աւելի կարևոր շահեր, բան որևէ այլ պետութիւն, չի պահանջում իրեն համար որևէ տարանքով առանկութիւն և ջունի ոչ մի յետին միայն: Ռուս կառավարութիւնը չի ձեւակերպել սակաւին վերջնական ծրագիր, բայց կարծիքների փոխանակութիւնը անցի ունի ներկայումս եւրոպական գահճիների միջև, ի մասին այն առաջարկի, որ նրաք ստացել են Պետերբուրգից:

Կարծիքների այդ փոխանակութիւնը կարող է տևել երկար: Առ այժմ—բանի որ նոր պատահաներ կարող են առաջ գալ թիւրքաց Հայաստանում— Քրանսիան առաջարկել է՝ հրաւիրել Բ. Գուաը նշանակելու վեց վիլայէթների վրայ մի ընդհանուր վերականգնու, որ կարող է լինել օսմանցի Այդ բարձր կոմիսարը կ'անձնուորէ կառավարութիւնը: Նրա միտքներ ժամանակաւոր կը լինին, բանի որ ժողովրդային պիտի մշակի անպատանառ «էֆօրմների ծրագիր»:

Քրանսիայի առաջարկը ամենալաւ ընդունելութիւն է գտել և այժմ սպասում են միայն երկու պետութեանց համաձայնութիւնն ստանալու:

Ա Ջ Գ

Ենդրում ենք Ամբիկայի մեր բաժանորդներին—որ արձանագրել են 1912-ի № 6, 7, 8-ից—վերանորոգեն իրենց բաժանորդագրութիւնը՝ հասցեներն ուղարկելով, որպէս զի հարկադրւած չլինենք թերթի առաքումը դադարեցնելու: